

श्री विठोबा मारुति देवस्थान
धोणशी-बांदोडा, फोंडा-गोवा.
रजि. क्र. १८७/गोवा/२०१०.

जागोर

जागरोत्सव

दिनांक : २० व २१ फेब्रुवारी २०१५

स्थळ: रायकर फार्म, नागेशी, बांदोडा, फोंडा-गोवा

जागोर महोत्सवाला आमच्या हार्दिक शुभेच्छा!

मोहन माधवराव ढवळीकर
आणि कुंटुबीय

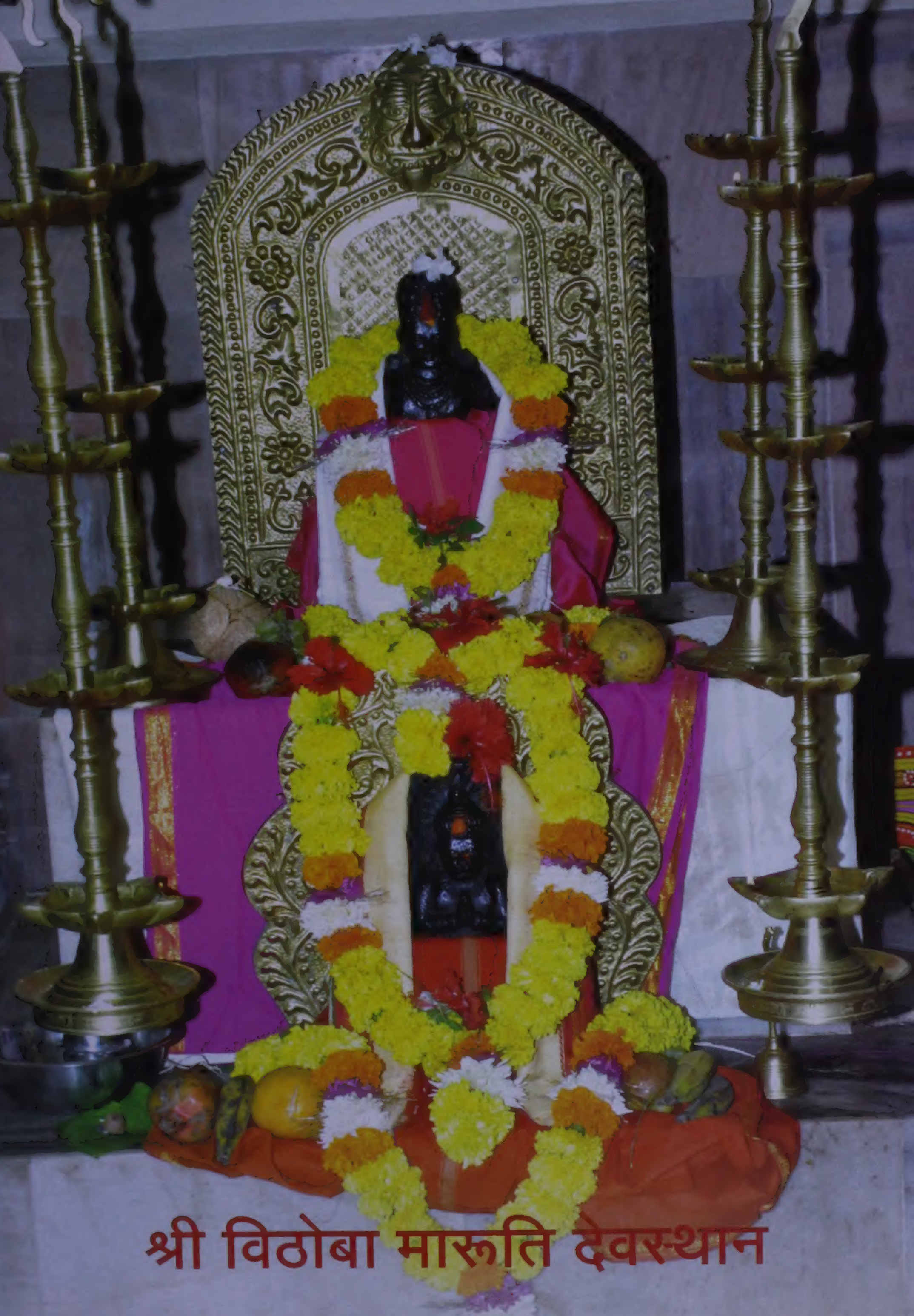
महालक्ष्मी-बांदिवडे, फोंडा-गोवा

श्री विठोबा मारुति देवस्थान
दहाजण समाज

धोणशी-बांदोडा, फोंडा-गोवा.

रजि. क्र.१८७/गोवा/२०१०

श्री विठोबा मारुति देवस्थान

॥ श्री विठोबा मारुति प्रसन्न॥

सस्नेह निमंत्रण

श्री विठोबा मारुति देवस्थान
दहाजण समाज आणि
कला व संस्कृती संचालनालय गोवा सरकार
यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित.

२० व २१ फेब्रुवारी २०१५

स्थळः रायकर फार्म, नागेशी, बांदोडा, फोंडा-गोवा

तीन यशस्वी जागोर महोत्सवानंतर,
चौथ्या गोवा महोत्सवास आपल्याला सस्नेह निमंत्रण

उद्‍घाटन सोहळा

दिनांकः २० फेब्रुवारी २०१५ वेळः संध्याकाळी ६ वाजता.

उद्‍घाटकः श्री. रामकृष्ण ढवळीकर
मा. सार्वजनीक बांधकाम मंत्री, गोवा राज्य

प्रमुख पाहुणेः श्री. गणेश गांवकर
मा. आमदार, सावर्डे मतदार संघ

सन्मानिय अतिथीः

श्री. पुंडलीक नाईक
मा. अध्यक्ष, गोवा कोंकणी अकादमी

श्री. राजेंद्र केरकर
पर्यावरण तंज्ञ व प्राध्यापक

खास निमंत्रीतः

श्रीमती नयन नाईक
सरपंच, बांदोडा-ग्रामपंचायत

श्री. भूषण भावे
मा. अध्यक्ष, गोवा कोंकणी अकादमी

श्री. श्रीधर कामत बांबोळकर
साहीत्यीक, नाट्यकर्मी व रंगकर्मी

उद्‍घाटन सोहळ्यानंतर चार जागरांचे सादरीकरण.

गोव्यातील पारंपारीक लोकनाट्याचा अनोखा अविष्कार!

समारोप सोहळा

दि. २१ फेब्रुवारी २०१५

वेळः ठीक रात्रौ ८.०० वा.

प्रमुख पाहुणेः श्री. विष्णू सुर्या वाघ
मा. आमदार सांतआंद्रे, मतदार संघ

सन्मानीय अतिथीः
श्री. प्रकाश वजरीकर
संचालक, भाषा संचालनालय, गोवा सरकार

श्री. गोपीनाथ गावस
प्राध्यपक व लोक-कलाकार

श्री. झीलू गांवकर
शिक्षक व लोक-कला संवर्धक

समारोप सोहळ्या अगोदर व नंतर जागरांचे सादरीकरण व जागोर कलाकारांचा सत्कार सोहळा.

कार्यकारी समिती
श्री. विठोबा मारुति देवस्थान दहाजण समाज.

आपली उपस्थिती प्रार्थनीय आहे.

श्री विठोबा मारुति देवस्थान

घोणशी-बांदोडा, फोंडा-गोवा. रजि. क्र. १८७/गोवा/२०१०,

श्री विठोबा मारुति देवस्थान दहाजण समाज आणि कला व संस्कृती संचालनालय गोवा सरकार यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित.

२० व २१
फेब्रुवारी २०१५

स्थळः रायकर फार्म, नागेशी, बांदोडा, फोंडा-गोवा

मानचिन्ह

श्री विठोबा मारुति देवस्थान दहाजण – कार्यकारी समिती

श्री. गोविंद गावडे
अध्यक्ष

श्री. निळु कृष्णा कामत
उपाध्यक्ष

श्री. गुणाकर आनंद गावडे
सचिव

श्री. नागेश उर्फ नरेंद्र हरी गावडे
खजिनदार

श्री. आनंद विष्णू गावडे
सदस्य

श्री. रामदास का. गावडे
सदस्य

श्री. प्रकाश बांदोडकर
सदस्य

श्री. बाबुली कुर्पासकर
सदस्य

श्री. तुकाराम कुर्पासकर
सदस्य

श्री. बाळकृष्ण धोणशीकर
सदस्य

संपादकीय

सृजनहो नमस्कार!

यंदा ४ था जागोर महोत्सव श्री विठोबा मारूती देवस्थान धोणशी यानी आयोजीत केला आहे. त्यानिमित्त आम्ही जागोर हा अंक रसीकांस सुपुर्त करीत आहोत. हा अंक प्रकाशित होत असताना आम्हाला अत्यानंद होत आहे. हा उपक्रम यशस्वी होण्यासाठी आम्हाला अनेकांनी सहाय्य केले. यामुळेच हा अंक तुर्त्त स्वरूपात आपल्याकडे येत आहे.

गोव्यातील गावडा ही काबाड कष्ट करणारी. भुमीपुत्र, शेतकरी निसर्गाशी जवळीक साधण्याची जमात म्हणून ओळखली जाते.

जागर म्हणजे जागरण करून दैव दैवताना जागृत ठेवण्यासाठी करावयाचा विधी, जागरात ठरावीक असे कथानक नाही. काही परंपरागत पात्राचा जागरात समावेश आहे. जागर शिकिवता जात नाही तर परंपरेने एका पिढीतुन दुसऱ्या पिढीकडे याचा वारसा आलेला आहे.

गोव्यातील गावडा जमात हा लोकनाट्यप्रकार वर्षातून एकदा विधी म्हणून सादर करतात फोंडा तालुक्यातील बांदोडा (धोणशी), प्रियोळ, कुर्टी (आपेव्हाळ), करमळे वेलींग व तिसवाडी तालुक्यात चिंबल करमळी शिरदोन अशा गावातून जागर होतो. साधारणपणे एप्रील, मे महिन्यात जागरासाठी मंगळवार किंवा शनीवार हे दिवस ठरविले जातात. जागराच्या वधिमळात घुमट नगारा कांसाळे ही वाद्ये असतात, वेषभूषेसाठी भरजरी कपडे वापरले जातात.

कलेचा मुख्य पाया असलेले लोककलाकार आजही मागासलेले असल्याचे चित्र पहायला मिळते. गोव्यात व परराज्यात लोककला सादर करून लोकाचे मनोरंजन करणारी लोक कलाकार याला अपवाद नाही. पिढयान पिढ्या लोककला सादर करूनही त्यांना अजुनही वाव मिळाला नाही. पोर्तुगीज राजवटीची तमा न बाळगता आपल्या पुर्वजांनी पारंपारीक उत्सवानिमित जागराचे सादरीकरण करून पारंपारीक उत्सवाचे जतन केले आहे. कलाकारांना जागर महोत्सव त्यांच्या कलागुणाना वाव देणारे चांगले व्यासपीठ आहे. या स्पर्धात्मक युगात आपल्याला यशस्वी जर व्हायचे असेल तर स्पर्धा ही आवश्यक असून त्यासाठी कष्टाची, मेहनतीची तयारी कलाकाराने ठेवली पाहिजे. गोव्याची अस्मिता टिकवून ठेवली पाहिजे.

जागोर महोत्सवाची व्यापती वाढत असून पुढच्या जागोर महोत्सवात जास्ती जास्त कलाकारानी सहभाग करून घेण्यासाठी आम्ही प्रयत्नशील आहोत. ■

धन्यवाद
श्री. संतोष कृष्णा गावडे
धोणशी

जागोर

संपादक
श्री. संतोष कृष्णा गावडे (भाटकर)

सह–संपादक
श्री. मोहनदास नाईक

मांडणी व सजावट
डिस्कवरी–विनोती, माशेल–गोवा

मुखपृष्ठ
श्री. कलानंद कामत बांबोळकर

छपाई
लोकमान्य प्रोसेस, खोर्ली–गोवा

प्रकाशक
श्री. विठोबा मारुति देवस्थान
धोणशी, बांदोडा, फोंडा–गोवा

प्रकाशन दिनांक २० फेब्रुवारी २०१५,
मुल्यः १०० रुपये

- श्री. गोविंद एस्. गावडे
अध्यक्ष
श्री विठोबामारुति देवस्थान दहाजण समाज,
धोणशी-बांदोडा.

अध्यक्षांचे मनोगत

श्री विठोबा मारुति देवस्थान दहाजण समाज चौथा गोवा जागोर महोत्सव २०१५ चे यजमान या नात्याने हा अंक प्रकाशित होत असताना आम्हाला अत्यानंद होत आहे. हा उपक्रम यशस्वी होण्यासाठी आम्हाला अनेकांनी सहाय्य केले. त्यामुळेच आजचा हा महोत्सव मूर्त स्वरुपात आपल्यापुढे येत आहे.

ब्रिटीशांनी भारतावर १५० वर्षे राज्य केले. त्याचप्रमाणे पोर्तुगीजांनी गोमंतकावर ४५० वर्षे राज्य केले. भारतीयाच्या तथा गोमंतकीयांच्या पुर्वजांनी या प्रदीर्घ कालात अनेक हालअपेष्टा सोसुन इथली संस्कृती मुळ स्वरुपात टिकवून ठेवली आणि ती वृद्धिंगत पण केली. दि.१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत देश स्वतंत्र झाला. तर दि.१९ डिसेंबर १९६१ रोजी गोमंतक पोर्तुगीजांच्या जोखडातुन मुक्त झाला. आम्ही स्वातंत्र झालो. स्वातंत्र्य सेनानी आणि भारतीय लष्कारामुळे आम्हाला हे स्वातंत्र्य लाभले. त्याबद्दल ह्या सर्वांचे आम्ही ऋणी आहोत. स्वातंत्र्याने आम्हाला काय दिले? हा प्रश्न सध्याची पिढी वडीलधाऱ्यांना विचारताना आढळून येते. लोकशाही, समाजवाद, अभिव्यक्ती आणि शिक्षण ही लोकशाहीने दिलेली देन आहे. स्वातंत्र्यानंतर इथे मोठ्याप्रमाणात शिक्षणाचा प्रसार झाला आणि या शिक्षणाच्या बुनियादीवरच इथल्या विकासाचा पाया रचला गेला.

सध्या प्रत्येकाचे आयुष्य हे ताण -तणावाचे झालेले आहे. अशा ताण-तणावाच्या प्रसंगी काही क्षणांचा आनंद एकमेकांसाठी, आजुबाजूच्या लोकांसाठी आपल्या बोलण्यातुन, कृतीतून आपण निर्माण करू शकतो तर आपल्यालाही त्याचे समाधान मिळते व दुसऱ्यांनाही थोडासा विरंगुळा व मनाला समाधान मिळते. लहानच उदा. घ्यायचे तर आपण दिवसभरात अनेकांना अनेकदा आभार मानतो किंवा माफ करा असे म्हणतो. त्यामुळे समोरच्या चेहऱ्यावर कीती छान हसू उमटते. एखादी गोष्ट मनासारखी घडली नाही तर आपला मूड जाणे हा मनुष्यस्वभाव आहे. पण त्याचे ओझं दिवसभर बाळगलं तर त्याचा ताण संपूर्ण दिवसभर जाणवतो. आनंद मिळवण्याचा व दुसऱ्याला आनंद मिळवून देण्याचा अनेक संधी आपण अश्यामुड मध्ये घालवून बसतो. रोजच्या जगण्यात छोट्या छोट्या गोष्टीत आनंद घ्यायचा व आपल्या कृतीतून, आपल्या विचाराने दुसऱ्याच्या मनात आनंद निर्माण करणे म्हणजेच यशस्वी जगणे. सर्वांशी नम्रपणे, समंजसपणे, सौजन्याने वागुन परस्परांशी सुसध्य, सुखकारक व सहाय्यकारक अशी वागणुक इतरांबरोबर कायम ठेवणे म्हणजेच जीवनात यशस्वी झालो असे समजावे.

साहीत्यामध्ये, कलेमध्ये रमणारा समाज हा सुशिक्षित, सुसंस्कृत आणि कलाप्रेमी समाज म्हणुन ओळखला जात असतो. अशा समाजाची एक मोठी जबाबदारी असते, त्याचे कर्तव्य असते. ते हे की, त्याने आपल्या श्रेष्ट परंपरा, रीती, रीवाज, साहीत्य, कला आणि संस्कृती ह्यांचे जतन आणि संवर्धन करून हे सगळ्या पुढच्या पिढीच्या स्वाधीन करणे. ते मग साहीत्याच्या माध्यमातुन असो, इतिहासाच्या माध्यमातुन असो अथवा नाटकादी कलांच्या माध्यमातुन असो, हे हस्तांतर झाले पाहीजे. त्यासाठी व्यापक स्वरुपात कार्यक्रम आयोजित करणे हे समाजातील जाणकारांचे, समाजधुरीणांचे कर्तव्य असते, याचे भान ठेवले गेले पाहीजे. कलेच्या जोपासनेमुळे माणसाची कलेची भुक भागते. त्याचे भावजीवन समृध्द होते. माणसाचे मन मोठे बनते. मनाने, विचाराने माणुस श्रीमंत होतो. माणसे जोडत-जोडत जाताना, तो ऐका सुंदर समाजाची रचना करतो. निरामय आनंदाचे एक जग निर्माण करतो. हे तत्व नीट समजून घेतलेल्या आपल्या पुर्वजांनी, त्यामुळेच स्पष्टपणे सांगुन ठेवलेले आहे, की माणसाला साहीत्य, संगीत, कला मग ती नाट्य, नृत्य, चित्र यातील कोणतीही असो. यांची आवड असली पाहीजे. त्यापुढे त्यांनी सांगितलेले आहे की अशी कोणतीच कला अंगी असलेला किंवा त्याची आवड न ठेवणारा माणुस म्हणजे निव्वळ पशू, शिंग आणि शेपुट नसलेला एक जनावर असते. त्याचे जीवन निरर्थक असते. वरील तत्व लक्षात घेऊनच आजच्या जागरोत्सवाचे आयोजन-पुढाकार घेऊन आम्ही हे इथे केलेले आहे.

यंदाचा हा चौथा जागोर महोत्सव आहे. "जागोर" म्हणजे गावचा राखणदार मानल्या जाणाऱ्या देवचाराला प्रसन्न करुन घेण्यासाठी जागवली जाणारी रात्र. जागोर या लोकप्रकाराला शेकडो वर्षांचा इतिहास असून पेडणे ते काणकोणपर्यंतच्या खेड्यापाड्यात गावातील मांडावर व ग्रामदेवतेच्या मंडपात साजरा केला जातो. घुमट, डब, कासाळे या पारंपारिक वाद्यांबरोबर गाण्याच्या सुरेख चाली, नृत्य व त्याला सुसंगत असा पोषाख हे जागराचे वैशिष्ट्य आहे. जागोर ही गोव्याची अत्यंत जुनी लोककला असुन खेड्यापाड्यातील लोकांनी जपलेली ही कला जागोर महोत्सवाच्या माध्यमातून सर्वांपर्यंत पोचावी या उद्देशाने या महोत्सवाचे आयोजन करण्यात आले आहे. शिवाय जागोर या लोककला प्रकारावर अभ्यास व संशोधन करणाऱ्या तज्ज्ञांना व विद्यार्थ्यांना एकाच छताखाली त्याचा लाभ मिळवुन देण्यासाठी हा प्रामाणिक प्रयत्न आम्ही केला आहे. ह्या वर्षांचा खास आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे जागोर समान सत्तरीतलें रणमालें लोकनाट्य प्रकार या महोत्सवात सादर होईल.

ह्या जागराला लागणार मंडप एकदम जुन्या पध्दतीने (पारंपारीक) बनवताना जेष्ट्यांपासुन ते युवावर्गांने मोलाचा वाटा उचलला. एका महीन्याआधी कामाला सुरवात झाली होती. महोत्सवाला अडथळे आणण्याचा स्वकीयांकडून भरपूर प्रयत्न झाले. प्रत्येक संकटावर मात करुन सर्व कलाकारंनी ह्या महोत्सवात रंगत आणली. जीवन हे एक आव्हान आहे. त्याच शैलीनं न डगमगता, न खचता हा महोत्सव यशस्वी करण्यात कार्यकत्यांना मानाचा मुजरा.

जागोर महोत्सव आयोजन करण्याची संकल्पना, कला व संस्कृतीक खात्याचा युवा सृजन पुरस्कार विजेते श्री. महेश उर्फ हेमु गावडे यांचे अभिनंदन! पहीला जागोर महोत्सव, २०१० साली, गुरू कलां संघम, पिसगाळ प्रियोळ, दुसरा कमलावती स्पोर्टस् आणि कल्चरल क्लब, खोर्ली करमळे व तिसरा जागोर महोत्सव २०१३ साली हनुमान स्पोर्टस् अँड कल्चरल क्लब, करमळे केरी या सर्वांचे आभार.

जागोर महोत्सव साजरा केल्या कारणाने तुम्हा आम्हाला त्यामुळे आनंदाच्या चार क्षणाचा लाभ होणार आहे. यात संदेह नाही. आणि हे क्षण म्हणजे तुम्हा आम्हा जीवनातील एक यशस्वी काळ आहे. असे गृहीत धरल्यास वावगे ठरु नये.

ह्या अंकासाठी लेखनाद्वारे ज्यांनी सहाय्य केले त्या सर्वांचे तथा जाहिरातदार, मुद्रक, प्रिंटर व हा अंक प्रकाशित होण्यासाठी ज्यांनी आम्हाला मोलाचे सहकार्य केले त्या सर्वांना धन्यवाद. तसेच हा जागोर महोत्सव घडवुन आणण्यासाठी ज्यांनी बहुमूल्य सहकार्य केलेल्याचे आभार. ■

अनुक्रमणिका

१) जागरोत्सव — प्रा. भूषण भावे............................१३
२) परतम नमन गणपते ..... — श्री. गोपिनाथ विष्णू गांवस...............१६
३) मांड परत फुलोवया .... — कु. तन्वी श्रीधर कामत बांबोळकार.....२०
४) एका रातया धर्म बदलू येता ... पूण संस्कृताय न्हय — श्री. एकनाथ सुर्या नायक................२२
५) जागोर बानोडेचो — श्री. तुळशीदास घोणशीकार.............२५
६) रणमालें परंपरा आनी आवाठ — श्री. जिलू ल. गांवकार.....................२७
७) Mile Stone — श्री. श्रीकांत पांडुरंग गावडे...............३०
८) Mand is the Best "Somudai" — John Fernandes..................३१
९) लोक परंपरेचें बदलते रूप ... — श्री. गोविंद गावडे ३३
१०) गोमंतकीय आदिम संस्कृतीचा कळस गावडा जागोर — श्री. गोविन्द तुकाराम शिरोडकर.........३५

आभार

► जागोर महोत्सव यशस्वी करण्यात ज्यांनी ज्यांनी आम्हाला सहकार्य केले, त्याचप्रमाणे जाहीरतदार, लेखक व स्वयंसेवकांचे शतशः आम्ही ऋणी आहोत.

► जागोर महोत्सवाच्या आयोजनासाठी बहुमुल्य जागा उपलब्ध करुन दिल्याबद्दल रायकर फार्मचे
प्रो. श्रीमती तनुजा शाबा पै रायकर, नागेशी बांदोडा, फोंडा–गोवा
श्रीमती सिता काकोडकर, फोंडा–गोवा यांचे विशेष आभार.

धन्यवाद!

कार्यकारीणी समिती
श्री विठोबा मारुति देवस्थान दहाजण समाज
धोणशी, नागेशी–बांदोडा, फोंडा–गोवा

वेगवेगळ्या भागातील
जागोर लोक-कलाकार सत्कारमुर्ती

श्री. कृष्णा आं. गावडे

श्री. काशिनाथ गावडे

श्री. शाणू धुळापकर

श्री. जयवंत धुळापकर

श्री. कृष्णा वेर्णेकर

श्री. मोलू काणकोणकर

श्री. रंगनाथ द. गावडे

श्री. कमलाकांत ज. कुंकळ्येकर

श्री. अर्जुन बा. गावडे

श्री. शंकर ल. गावडे

श्री. सगुण शां. काणकोणकर

श्री. देवेंद्र मं. दिवकार

श्री. चंद्रकांत केशव गावडे

श्री. गोपिनाथ रामू म्हार्दोळकर

श्री विठोबा मारूति देवस्थान दहाजण समाज
आणि कला व संस्कृती संचालनालय गोवा सरकार
यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित.

२० व २१
फेब्रुवारी २०१५

स्थळः रायकर फार्म, नागेशी, बांदोडा, फोंडा-गोवा

सहभागी पथके

१. धोणशी दहाजण समाज - धोणशी, बांदोडा

२. सातेरी रवळनाथ जागोर समिती - नावशे, तिसवाडी

३. जय हनुमान जागोर समिती - कुंकळ्ये, म्हार्दोळ

४. नागेश महारुद्र युवा संघ - कुडका, तिसवाडी

५. श्री गुरुदेव दहाजण समाज - पिसगाळ, प्रियोळ

६. सातेरी रवळनाथ देवस्थान - धुळापी, तिसवाडी

७. हुळेश्वर रणमालें मेळ - करंजो, सत्तरी-गोवा

८. निज कलाकार अंबावली - केपें-गोवा

९. श्रीराम जागोर समिती - करमळे, केरी-फोंडा

जागोर महोत्सव समित्या

► मंडप बांधकाम समिती

श्री. निळु कृष्णा कामत
श्री. आनंद विष्णु गावडे
श्री. वसंत रामा गावडे
श्री. सुभा सुर्या गावडे
श्री. गोपाळ सावळो गावडे
श्री. कीरण गुरुदास गावडे
श्री. बाळकृष्ण म. घोणशीकर
श्री. बाबुली शं. कुर्पासकर
श्री. चंद्रकांत बाबल गावडे

► माहिती व प्रसिध्दी समिती

श्री. संतोष कृष्णा गावडे
श्री. राहुल बांदोडकर
श्री. रूपेश बाबल गावडे
श्री. मिलींद मंगेश बांदोडकर
श्री. अक्षय गुणो कुर्पासकर

► वाहन पार्किंग समिती

श्री. लकी (पुरसो) मोनु गावडे
श्री. नरेश बाबुसो गावडे
श्री. गौतम माधु गावडे
श्री. मितेश मंगेश गावडे
श्री. अमित वासु गावडे
श्री. नीरज नि. गावडे

► स्मरणिका समिती

श्री. संतोष कृष्णा गावडे (भाटकर)
श्री. मोहनदास ही. नाईक
श्री. गोविंद गावडे

► व्यासपीठ व मंडप सजावट समिती

श्री. श्रीकांत सुरेश गावडे
श्री. प्रशांत आनंद नागेशकर
श्री. प्रभाकर कृ. बांदोडकर
श्री. गौरेश वसंत गावडे
श्री. यादव जानू गावडे
श्री. रंगनाथ श्री. गावडे
श्री. विनोद व्यं. गावडे
श्री. सर्वानंद कुर्पासकर
श्री. रुपेश रामदास गावडे
श्री. नितिन दामू गावडे
श्री. कालिदास जानू गावडे

► जेवण व चहापान व्यवस्था समिती

श्री. दशरथ गावडे
श्री. गोविंद बाबुसो गावडे
श्री. गुणो बाबुराय कुर्पासकर
श्री. गौतम माधु गावडे
श्री. सुशांत नि. गावडे

► निधी समिती

श्री. प्रकाश बांदोडकर
श्री. सुभाष केशव गावडे
श्री. गोविंद गावडे
श्री. गुणाकर आनंद गावडे

► धोणशी जागर समिती

श्री. दीपेश मोनु गावडे
श्री. तुळशीदास के. धोणशीकर
श्री. तुकाराम का. कुर्पासकर

प्रा. भूषण भावे
९४२३०५५०७०
bhushanbhavegoa@gmail.com

जागराचें राज्यस्तरीय व्यासपीठ

जागरोत्सव

गोंय आनी गोंयकार उत्सवप्रिय आशिल्लो आनी आसा. हे भुंयेत शेंकड्यांनी उत्सव वर्सभरांत मनयतात. हें भुयेचें क्षेत्रफळ आनी लोकसंख्या हांचे तुलनेत हांगा मनयल्ल्या उत्सव-सणांची विविधताय आनी, संख्या, इतल्याच क्षेत्रफळाचे आनी लोकसंख्येचे हेर खंयचेय भुंयेंत मेळूंक कुस्तार. भुगोलीक सुवात, हवामान, रुतू आनी अर्थीक परिस्थिती हांचे निरपेक्ष हांगा सण-परबो-उत्सव मनोवप चालू आसता. भर पावसांत लेगीत तें थारना. रीण काडून सण करप ही म्हणणी लेगीत हांगाच प्रचलीत जाल्या जावंक जाय. फाटली तीन वर्सां चलपी जागरोत्सव हो एक मातयेकडेन इमान राखून मुळांकडेन वचपाचो आनी एक समृद्ध आदली परंपरा जिती दवरपाचो तरणाट्यांचो यत्न.त्या निमतान हो खास लेख.

जागराचें स्वरूप

गोंयचे लोक संस्कृतायेंत 'जागर' हो एक भोवच प्राचीन लोकनाट्य प्रकार आसा. जागरासयत रणमाले, वीरभद्र, कालो ह्या लोकनाट्य प्रकारांक शेंकड्यांनी वर्सांचो इतिहास आसा. फक्त मनोरंजनाचें साधन म्हूण न्हय तर समाज -जागृतीचें एक प्रभावी माध्यम म्हूण जागराचो जल्म जालो. जागरांत देखुनच तत्कालीन लोकजीण, परंपरा, राज्यवेवस्था, अर्थीकस्थिती, जाती-वेवस्था हांचें उक्तें आनी रांगडें दर्शन घडटा. एका फाटल्यान एकेक पात्रां येत रावतात. कांय विनोदी-चडशीं सादीं काय गंभीर. जें कितें निर्मुपाचें तें पयलीं देवाक ओंपपाचें. खरे म्हणल्यार ती निर्मणीच मुळांत जागरया वा 'मांडागुरू' खातीर म्हणल्यारच जगन्नियंत्या खातीर. जागर लेगीत पयलीं देवाक अर्पण करपाचो आनी मागीर ताचो आस्वाद घेवपाचो, ही आदिमानवाची परंपरा. तिका धरून जागरात लेगीत मांडागुरूक, पांच पंचिश्टांक, ३३ कोटी देवांक, आनी मागीर प्रेक्षकांक नमन करून सुरवात जाता.

लोककलांचो अभ्यास

आदल्या तेंपार सगळेच कलाप्रकार धर्मीक आनी कर्मकांडीय कार्याचो एक वांटो जावन आशिल्ले. घडये म्हणुनच खंयचेंच तरेंचें प्रोत्साहन (सरकारी वा बिगर सरकारी) नासतना लेगीत हे प्रकार आयजमेरेन तिगून उरले, हें खरें. पूण ताका लागून तातूंत कांय दोश लेगीत निर्माण जाले. देखून आयज ह्या साबार लोक-कला प्रकारांचो जेन्ना अभ्यास जाता, तेन्ना तांकां ह्या कर्मकांडांच्या चपक्यातल्यान भायर काडून तांचे विशुध्द अवस्थेंत पळोवपाचें एक जबरदस्त आव्हान तयार जाता. हें आव्हान पेलतांना दोन गजाली जावपाची शक्यताय आसता. एकः लोक प्रकाराक फकत सवंग, बाजारी रूप येवप आनी तातूंतली कला आनी पावित्र्य सोंपप. दोनः आव्हान पेलप अशक्य जावन ती लोककला कर्मकांडाचेच दावणेक बांदून उरप आनी नश्ट जावप.

गोंयांत पर्यटन वेवसायाक लागून जायत्या लोककला प्रकरांक सवंग, बाजारी रूप आयलां. फकत पैरो जोडपा खातीर तांचो हॉटेलांनी, बोटींचेर आनी पर्यटक-सुवातांनी बाजार मांडिल्लो दिश्टी पडटा. ताका लागून ह्या कलांची उदरगत तर जालीच ना, वेल्यान तांची जीं वैशिश्ट्यां आनी नजाकत आशिल्ली, तीय शेणल्या.

'जागरोत्सव' मात हे गजालीक आडवाद थारला. धर्मीक कर्मकालडांक कडलें नातें पुराय रितीन तोडल्यार खासा करून जाणटेले तश्या उपक्रमांनी वांटो घेनात. जाणट्या बुजुर्ग कलाकारंनी फाट केली जाल्यार कलेचें 'मर्म' शेणटा. देखून एके वटेन जाणट्यांकडेन संवाद सादीत, तांच्या सहभागाची खात्री करीत, जागराचें संवर्धन आनी विकास करपाची कळाशी आतां मेरेनच्या जागरोत्सवांनी सादल्या. ताका लागून जागराचें पुनरुज्जीवन जाता आसतनाच, ताची परंपरे कडली नाळ तुटना.

रातीं सुरू जाल्लो 'जागोर' केन्ना मध्यान राती मेरेन, फांतोडे मेरेन वा सुर्योदय जातकीय सोंपता. पुराय गोंयात पंचविशेक सुवातांचेर खेळिल्लो जागर एके सुवातेर हाडून खेळोवपाचें जैत जागरोत्सवान मेळयलां. ताचे खातीर जाणट्यांक प्रत्यक्ष मांडार आयिल्ले भशेन दिसचें अशी म्हयनेभर खपून तयार केल्ली माची धरून पुराय वातावरण सैमीक आनी परंपरीक करपा खातीर आयोजक धडपडटात.

जागर तिगोवपा खातीर आधुनिकताय गरजेची

आयज खऱ्या अर्थान जागर तिगयतले जाल्यार ताच्या आशय आनी अभिव्यक्तीक आधुनीक काळाची जोड दिवप गरजेचे. पुंडलीक नायक हांच्या 'प्रेमजागर' वा श्रीधर कामत बांबोळकार हांच्या 'सूडजागोर' (अनुवादीत) नाटकान हे दिखेन कांय पावला मारल्यांत. पूण जागराचें पुराय नदरेन परिवर्तन जावप गरजेचे आसा. ताची लकब, शैली, घांटणी आनी बाज कायम राखून कथानकाचे नदरेन नावीन्य आनी अद्ययावतपण येवप आनिवार्य जालां. हे नदरेन जागरकारांनी, गोंयांतल्या जागराक समांतर आशिल्ल्या, खासा करून सत्तरी म्हालांतल्या 'रणमाल्यांची' देख घेवंक जाय. आयजच्या काळांतले विशय आनी संदर्भ घेवन, जे तरेन रणमाले खेळटात, तेच तरेन जागरान लेगीत नव्याचो–वास्तवाचो स्विकार करूंक जाय.

आदल्या तेंपार विंगड विंगड समाजीक कारणांक लागून स्त्री–भूमिका दादलेच करताले. घडये देवस्पणाचो वांटो आशिल्ल्यान तें गरजेचें आशिल्लें. पूण आयज जागराक एके समाजीक माचयेचे रूप दिवपाचो यत्न जाता आसतना, ही चाल सांबाळपाची गरज उरिल्ली ना. देखून जागरांत स्त्री–कलाकारांचो सहभाग सहजतायेन येवंक जाय. तो आदल्या परंपारांक प्रतिक्रिया म्हूण न्हय तर आयजच्या काळाकडेन सुसंगती दवरपा खातीर येवचो पडटलो. नेपथ्य, सादरीकरण आनी तंत्रीक नदरेन लेगीत जागरांत बदल घडप गरजेचें. आदल्या तेंपार वाद्यांच्या गजरांत गायतल्यांची उतरां विरून वतालीं. आयज मुखार बसपी प्रेक्षक कान दिवन तीं उतरां–गायनां आयकूंक आशेला, देखून तंत्रज्ञानाच्या आदारान गायतल्यांचीं उतरां स्पश्टपणान प्रेक्षकां मेरेन पावूंक जाय.

नाचपी पात्र नाचून–खेळून इतलें थकता, ताच्या तोंडांतल्यान उतरां फुटना. देखून नाचपी पात्रांची खर्शेणी कमी करून अभिनय आनी उच्चारण हांचो ताळमेळ घालपाची गरज उप्रासल्या.

जागरांतल्यान इतिहास–दर्शन जागरान गोंयचो ६००–७०० वर्सांचो इतिहास शब्दबध्द करून दवरला. पुर्तुगेज काळांतल्या 'पाखला', 'फिरंगी' पात्रां भशेन ताच्या आदल्या वा समकालीन 'सिद्दी', 'हबशी' ह्या पात्रांक लेगीत जागरांत सुवात लाबल्या. गोंयातल्यो शेट, माळणी अश्या वेवसायीक जातींचेंय रूप जागरांत पळोवंक मेळटा. साबार राजवटी आनी राजांचोय संदर्भ जागरांत तपासून पळोवं येता. तेच भशेन गोंयच्या समाजांत खाशेली सुवात आशिल्लो 'मामा–भाचो' नातेसंबंद लेगीत ह्या नाट्य–प्रकारान सांबाळून दवरला.

जागर आनी हेर लोककला प्रकारांतल्यान गांवच्यो परंपरीक शिमो, दैवतां तांची स्थलांतरणां हांचोय संदर्भ मेळटा. हेच नाट्यापात्यांचे संदर्भ, जलस्त्रोत आनी जलाशयाचे संदर्भ, निसर्गाचे चंद्र, सूर्य, न्हंयो, दोंगर हे घटक, हांका लागुनूच जागर एक 'आदिम' प्रकार थारता. आयजच्या संस्कृतीक कार्यावळी भशेन लायटीच्या दिव्यांचो परजळ, क्लोज–अप, फ्लॅश–बॅक सारकी तंत्रां नासतना लेगीत वरांची वरां चड करून निखटे जमनीर गर्देत, चड करून एका पांयाचेर लवंडून रातभर जागर पळोवचोसो दिसता हाचें कारण म्हणल्यार तो मनीस कुळयेच्या मुळांचो सोद घेता. खंयचेच तरेचे उपचारिकतेक हाडिनासतना तो उत्कंपणान सादर जाल्लो आसता.

जागरांतले गीत आनी संगीत

जागरांत पात्रां, संवाद हांकां जितलें महत्व आसा तितलेंच वा तांच्या परस इल्लें चडच महत्व तालूंतल्या गीत–संगीत वाद्यांक आसा. एका फाटल्यान एक येत रावपी पात्रां मदीं प्रत्यक्ष कसलोच संबंद, सूत्र वा क्रम नासतना लेगीत फकत दोन पात्रांच्या आगमना मदीं म्हणपाचें गीत आनी वाजोवपाचें वाद्य हांकां लागुनच ह्या 'नाट्य' प्रकाराक सातत्य आनी एकसुत्रताय फावो जाता. चडकरून नव्या पात्राच्या आगमनाची खबर दिवपा खातीरच आनी/वा रातभर केल्ल्या जागरणान मंदीच झेम लागिल्ल्या प्रेक्षकांक जागे दवरपाखातीर नगारो/धोल सारक्या वाद्यांचो

उपेग सुरू केला जावंये. तेचप्रमाण पात्राच्या माथ्यावयली तुरमणी, पांयांतलीं दांडलां, हातांतलो तांबडो भड लेंस, रंगीबेरंगी सत्री आदी नाट्यवस्तू लेगीत प्रेक्षकांचें लक्ष आकर्शीत करप, सहज-उपलब्दताय, तत्कालीन समाजाची अर्थीक कुवत आनी अभिरूची हांचें दर्शन घडयतात.

संकलन आनी दस्तावेजीकरण गरजेचें

जागराच्यावयर सांगिल्ल्या आशय आनी अभिव्यक्तीचें संकलन आनी दस्तावेजीकरण करपाची वेळ आयल्या. शिक्षीत तरणाट्यांनी विंगड विंगड आधुनीक तंत्र-साधनांच्या आदारान ह्या कामाक हात घालूंक जाय. दरेके परंपरीक सुवाते वयल्या जाणट्या कलाकारचे जिबेवयली संहिता ध्वनीमुद्रीत आनी चित्रमुद्रीत जावंक जाय. त्या मुद्रितांच्या आदारान मुळाबरहुकूम-जशें उलयतां-तश्शें शब्दांकन जावंक जाय. नवे पिढींतल्या तरणाट्यांक जागर लोकनाट्यांत वांटो घेवपा खातीर एकठांय हाडूंक जाय आनी तांकां प्रशिक्षण दिवंक जाय. जागराचेर आदारीत नाटकां, चित्रपट हांची निमणी जावंक जाय. दांडले, तुरमणी सारकी जागराचीं वैशिश्ट्यां तिगोवन दवरपा खातीर खाशेले यत्न जावंक जाय.

हांचे आदींच जागर -कलाकारांची सूची तयार करपा खातीर सर्वेक्षण केलां तें पुराय करून 'जागर कलाकार सूची' उजवाडाक हाडप गरजेचें. अखिल गोंय जागर महासंघ आनी गोवा जागर-रणमाले अकादेमी जागराक आतां गोंयचो 'राज्य-लोकनाट्य-प्रकार' म्हूण खाशेली (स्टेट ऑफ द आर्ट) मान्यताय दिवपाक जाय. कला आनी संस्कृती खात्याक हे संबंदी प्रस्ताव भेटोवपाची गरज आसा. एका प्राचीन, गिरेस्त लोकनाट्य प्रकाराचें संवर्धन फकत धार्मीक परंपरेक लागून जातलें, अशा भ्रमांत सरकारान रावचें न्हय. तेखातीर जागर आनी रणमाले हांचे खातीर एकवटीत वा फकत जागराच्या संवर्धनाखातीर 'गोवा जागर अकादमी' स्थापन करपा खातीर सरकारान पावलां उबारूंक जाय.

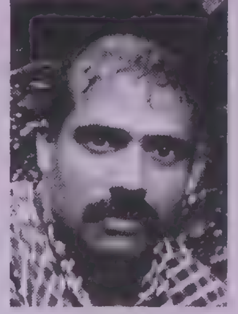
हें घडटलें जाल्यार गोंयांतल्या समेस्त जागर कलाकारांनी आनी हितचिंतकांनी एकठांय येवन 'अखिल गोंय जागर महासंघा' ची स्थापना करप गरजेचें आसा. महासंघा वरवीं जागराक राज्यस्तरीय आनी राज-मान्यताय मेळोवन दिवपाचे नदरेन उरिल्लीं कामां हातींत घेवणक जाय.

देखून ह्या चवथ्या 'जागरोत्सवाक' शुभेत्सा दिता आसतनाच जागराच्या अर्थपूर्ण अस्तित्वा खातीर कार्यकर्ते, संघटक, कलाकार, आयोजक सगळ्यांनीच पेगट बांदपाचो संकल्प करूया, अशें आवाहन लेगीत करीनशें दिसता. ■

श्री. गोपिनाथ विष्णू गांवस

परतम नमन गणपते .....

सत्तरी
परतम नमन गणपते
मगा नमल्या सरस्पते
मगा नमला कुळदेव
मगा नमला ब्रह्मादेव ....

आपल्या मातीला नमनाची परंपरा आहे. आवाहन, गाराणे, नमस्कार, आळवणे, आर्तता आणि प्रार्थना हे सगळे नमनाचेच प्रकार. फक्त पध्दत वेगळी. मार्ग वेगळे. हेतू मात्र इच्छापुर्ती. आपल्या मातीचा स्वभावधर्मच तो. कोणत्याही कार्याला हात घालण्या अगोदर अदृश्य शक्ती म्हणजेच देव या शक्तीला आवाहन करणे अथवा नमन करणे. ही आपली गावातील लोक परंपरा. तिच परंपरा आजही आपल्याला प्रत्येक लोककलेचे सादरीकरण करण्या अगोदर पहावयास मिळते. सत्तरीतल्या रणमाल्याचा आरंभच तर गणपतीच्या नमनानेच होतो.

आपल्या गोव्याच्या मातीला लोककलेचे विविध रंग आहेत. सण उत्सवाचा गंध आहे. बारा तालुक्यांतील प्रत्येक गावची हद्द ओलांडली की भाषेची कुस बदलत जाते. पाणी बदलताना दिसते. गावातील सण उत्सवांची परंपरा, चाली रिती, स्वरुप आणि त्या गावच्या संस्कृतित वैविध्यता दिसते. जशी प्रत्येक गावाला स्वताची ओळख तितक्याच प्रखरपणे ती तालुक्यालाही आहे. प्रत्येक गावातील प्रत्येक सण, उत्सव लोककला, लोकनाट्य, लोकगीत, लोकखेळ, लोकभाशा आपल्या अस्तित्वाला धरुन आहे. सत्तरी तालुका आणि सिमेलगत असलेल्या अनेक राज्यांच्या गावांत असलेल्या लोककलांच्या परंपरेचे विलोभनिय दर्शन वेग वेगळ्या सण उत्सवाला होते. सत्तरीत पुर्वी रणमाले हा लोकनाट्य प्रकार लोकमनोरंजनाचे महत्वाचे साधन मानला जायचा. ज्यावेळी मनोरंजनासाठी कोणतीही साधन सुविधा उपलब्ध नव्हती अशावेळी रणमाल्यानेच कश्टकरी जनमानसाची मने रिजवली आणि फुलवली. रणमाले हा लोकनाट्य प्रकार सत्तरीत व सिमेलगतच्या कर्नाटक आणि महाराष्ट्राच्या काहीं भागात शिमगो, संसार पाडवा तसेच घरात शुभकार्य अथवा गावच्या उत्सवाला सादर करण्याची प्रथा आजही पहावयास मिळते. गाव जीवन रोगराई पासून दूर रहावे यासाठी गावातल्या गोस्थानावर अथवा देवस्थानाकडे अनेक प्रकारचे श्रध्दापुर्वक विधी व्हायचे. पुर्वी गावातल्या ठराविक स्थानीच ठराविक लोकांसमोरच अनेक विधी करण्याची परंपरा होती.

बदलत्या निसर्गाच्या नियमानुसार हळूहळू हे विधी लोकसमुहासमोर आले. या विधीला नाट्यमयता लाभली. नृत्य आणि संवादाची भर पडली. लोकनाट्यामध्ये त्याचे रूपांतर झाले असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. पुर्वी अनेक लोककलाप्रकार गावातल्या वाड्या वाड्यावर साभिनय सादर व्हायचे. ते लोककला प्रकार आता कुस बदलताना दिसतात. जसे रणमाले या लोकनाट्याचे झाले. बदल हा निसर्गाचा नियमच आहे. जे बदलते आणि बदलत्या काळानुरूप ज्याचे अस्तित्व अबादीत राहते ते लोकसाहित्य तिच लोककला तिच लोकसंस्कृती. असे असतानाही त्या कलेने आपले अस्तित्व टिकवून ठेवले तर सोन्याहून पिवळे. बदलताना नव्याचा स्विकार करीत आणखीन सुंदर झाली तर ते जिवंत पणाचे प्रतिक मानायला हवे. कालो, जागोर, खेळ तियात्र, ळळीत, भरणूल, माळेगान आणि रणमाले हे गोव्यातले काहीं लोकनाट्य प्रकार मानले जातात. सत्तरीत साजरा होणारा रणमाले हा लोकनाट्य प्रकार स्वतंत्र प्रकार मानला जातो. समाजातले अनेक विशय, कृती-विकृती, चाली-रिती, निश्ट-अनिश्ट प्रवृत्ती, न्याया-अन्याय, छळ अत्याचारावर ताशेरे करत समाजात प्रबोधन आणि मनोरंजन करण्यासाठी कलाकारांनी सादर केलेले सादे सरळ नाट्य म्हणजे रणमाले.

संस्कृतात रण याचा अर्थ अनेक जणांनी एक होऊन केलेली कृती. तसेच अनेक माणसांनी गडबड गोंधळ करून केलेली कृती म्हणजे रण. मालें म्हणजे मारणे. सत्तरीतल्या करंजोळ, कुमठोळ, झर्मे, केरी ह्या परिसरात हेब्बार, बेरड, मेशे, होब्बू, भिल्ल या नावाने ओळखले जाणाऱ्या जमातीचा आदिवास होता. गावातल्या लोकांवर अन्याय– अत्याचाराचे सत्रच ही जमात चालवायची. गावात अनाचार माजवायचे. हा अनाचार मुळासकट नश्ट करून या हेब्बाड जमातीचा वंशच नश्ट करण्याचे कारस्थान गावातील लोकांनी केले.

गावची मुलगी हेब्बाड जमातिला देतो असे सांगून त्या जमातिला मोठा जेवणाचा कार्यक्रम रचला गेला. गावातले गावकरी आपल्याला गालातली मुलगी द्यायला तयार झाल्याचे पाहून हेब्बाड देहभान विसरले. त्यांना रात्रीच्या वेळी जेवण आणि नाचगाणे कार्यक्रमाचे आमंत्रण दिले. त्या नाच गाण्याच्या कार्यक्रमांत हेब्बाड, मेशे वा भिल्ल गुल्ल असतानाच गावातील जनसमुहाने हल्ला केला आणि त्यांचे रण मारले गेले. जनसमुहाने केलेले रण मालें म्हणजेच रणमाले असे जाणकार मंडळी आजही सांगतात. आणि म्हणूनच करंजोळच्या रणमाल्यात भिल्लांचा स्पश्ट उल्लेख एका जतीत येतो.

शेवतुच्या लग्नाक हो, भिल्ल पावले गावां मर्दीं हो

भिल्ल पावले गावां मर्दीं, भिल्ल अस्तुरे घेऊनी चालला रे

या वरून हे भिल्ल गावातील स्त्री वर्गाचा छळ करायचे हे स्पश्ट होते. रणमाल्यात येणाऱ्या या पात्राला म्हणजेच धोंग याला भिल्ल म्हणतात.

रणमाले या लोकनाट्याला सत्तरी आणि लगतच्या सिमाभाग पिरसरात रणमालें, रणमाला, रनमालां, रंगमाल, रंगमाला अशा वेग वेगळ्या पध्दतीने संबोधले जाते. जिथे जिथे रणमालें सादर होते त्या ठिकाणी जरी ते रणालेच असते तरी गावानुरूप सादरीकरणाच्या तरहा वेग वेगळ्या पहावयास मिळतात.

सत्तरीच्या करंजोळ गावात शिमग्याच्या सहाव्या दिवशी रणमाले खेळण्याची गावची परंपरा आहे. रणमाल्यामध्ये चोट्टे हें पात्र धोंग येऊन गेल्यानंतर गावचे मुख्य गांवकार होळीजवळ देवाला गाराणे घालून चोरांना पुरण्यासाठी खइडे खोदण्याचे काम करण्याची परंपरा आहे. दुसऱ्यादिवशी करंजोळचे आगळ्या वेगळ्या चोरोत्सवाला खऱ्या अर्थाने सुरू होते असेच म्हणावे लागेल. करंजोळचा चोरोत्सव हाही हेब्बाड जमातिचे रण माल्ल्यानंतरचा विजयस्तोव. सत्तरीत काहीं गावांमध्ये आदल्या दिवशी रणमालें आणि मग चोरेत्सव तर काहीं गावांत आदल्या दिवशी चोर आणि मग दुसऱ्या दिवशी रणमालें सातव्या दिवशी चोर. झर्मे गावांत पाडव्याक चोर आणि मग दुसऱ्यादिवशी रणमालें.

पुर्वी सत्तरीतल्या अनेक गावांमध्ये डोंगरमाथ्यावर सावड अथवा कुमेरी शेती करण्याची परंपरा होती. या शेताच्या कामाला हात घालण्या अगोदर गावातील शेतकरी मंडळी आपापसात सावड अथवा कुमेरीसाठी डोंगर निवडीवरून चर्चा करायचे. ही चर्चा गुढी पाडवा म्हणजेच संसार पाडव्याला व्हायची. या गावच्या शेतकऱ्यांच्या चर्चेमध्ये सर्वानुमते शेतासाठी डोंगार निवडला जायचा. संसार पाडव्याच्या दुसऱ्या दिवसापासून शेतात कामाला जायचे असल्याने शेताच्या कार्यात कसल्याच प्रकारची अडचण येऊ नये या भावनेने संसार पाडव्याच्या रात्री रणमालें खेळण्याची परंपरा होती. ही परंपरा सत्तरीला धरून इतर महाराष्ट्र व कर्नाटकाच्या अनेक गावांमध्ये भागात होती. सत्तरी आणि जवळपासच्या परिसरात रणमाल्याचे वेग वेगळे प्रकार खेळण्याची परंपराही होती. पुर्वी डोंगरात सावड म्हणजेच (शेतां) करतेवेळे ज्या भागात शेत करायचे आहे तो भागात शेत करायचे आहे तो भाग पुर्णपणे जाळण्यात यायचा. तो भाग जळल्यानंतर जी झाडांची खोडे शिल्लक रहायची त्यांना पुन्हा आग घातली जायची. सगळीच झाडे जळून राख झालेल्या भागात भरपूर पीक यायचे हा शेतकऱ्यांना अनुभव होता. म्हणून सगळी झाडे जळली की शेतकरी शुश व्हायचा. जमीन काळपटीच्या रंगान सजली जायची. सगळ्या खुट्या म्हणजेच झाडीची खोडे काळपट व्हायची. त्यावेळी आनंदोत्सवाचे प्रतिक म्हणून खास रणमाले सादर व्हायचे. ते म्हणजे काळे खुटयेचे रणमाले. लग्नाच्या माटवातही रणमाले सादर करण्याची परंपरा आहे. तसेच वेग वेगळ्या प्रकारची केलेल्या शेताला भरपूर पीक यावे या उद्देशाने अनुराजाचे रणमाले करण्याचीही परंपरा होती.

आज जसे सत्तरीच्या करंजोळ, कुमठोळ, साट्रे, कोदाळ, धावें, नानोडा, दाबोस, झर्मे, सालेली होंडा, सुर्ला, शिरसोडें, मासोइडें, वेळूस, सावर्शे, वेगळें, ठाणे, चरावणे, गुळ्ळें, शिंगणे, नगरगांव, सावइडें, करमळी या सगळ्याच गावात पुर्वी रणमाले व्हायचे. आज काही गावात ही परंपरा खंडीत झाल्याचे दिसून येते. कर्नाटकातील कणकुंबी, पारवड, चिखलये, आमगांव, चोर्ले, इंजोळे, गवाळी, विरंजोळ, कृष्णापूर, चिगुळे, गोल्याळ, तळवडा आदि परिसरात रणमालें खेळण्याची परंपरा होती. आज तिथेही अनेक गावांमध्ये ही परंपरा मावळताना दिसते.

तरिही आज सत्तरीत अनेक गावांमध्ये ही रणमालें जतन आणि संवर्धनची जबाबदारी जुन्या बरोबरच नव्या पिढीने आपल्या खांद्यावर घेतलेली आहे. रणमालें हे एक किंवा दोन माणसानी करता येणे शक्य नाही. त्याच्या सादरीकणामागे साधारण चाळीस पन्नास कलाकारांचा सहकार्य लागते.

नमन अथवा रणमाल्याची जत गाणारे गानेली वेगळे. हे साधारण पणे दहा ते बारा तरी असतात. त्यात मग पेटी, तबला, घुमट, ढोल, ताशे जशी गावात परंपरा आहे तसे त्यातले वाद्य कलाकार. तशीच रणमाल्यातून प्रबोधनाचे कार्य करणारी पात्रे म्हणजेच धोंग हे कलाकार वेगळे. प्रेक्षकांची दाद जर उत्तम असेल रात्री सुरु झालेले रणमाले सकाळपर्यंत वेग वेगळी पात्रे वेग वेगळे समाजातले विशय घेऊन मनोरंजन तसेच प्रबोधनाचे कार्य करतात. रणमाले पहात असताना तुम्हाला कंटाळा येणार नाही. पुरूषांनी केलेली स्त्री पात्र भुमिका पाहताना जी मजा येते तीची मजा प्रत्यक्षात अनुभवल्याशिवाय कळणार नाही. या रणमाल्यात समाजातील प्रत्येक घटकावर टिका टिपत्री होताना दिसते. त्यातून प्रेक्षकांना अंतमुर्ख करून चिंतन करायला लावणारे प्रसंग येतात.

त्यातून प्रेक्षकांना तुम्ही कर्नाटक, महाराष्ट्र आणि गोव्यातील सत्तरीतील रणमाले पाहिल्यास तुम्हाला सामाजिक, इतिहासीक, राजकीय आणि सांस्कृतिकतेवर रणमाल्यातील पात्रे भाश्य करताना दिसतात. समाजातल्या वेग वेगळ्या जाति जमातिंचे वेवहार तसेच जीवन शैलीचे प्रत्यक्ष दर्शन जर कोठे होत असेल तर ते रणमाल्यातून. रणमाले या विशयाचा सखोल म्हायती जर कुणाला हवी असेल तर सत्तरीचे झिलू गांवकर यानी कोंकणी अकादमीला दिलेल्या रणमालें स्वरुप दर्शन या प्रकल्पात मिळेल. तसेच प्रा. प्रकाश पर्येकर यांच्या म्हादई या विशेषंकात रणमाले लेखाचा आपल्याला उपयोग होण्यासारखा आहे. या लेखासाठी त्यांच्या रणमाले स्वरूप दर्शनाचा संदर्भ घेतलेला आहे.

पुर्वी रणमालें सादर करताना रणमाल्यातील पात्रे लाकडाचे रंगीत मुखवटे घालण्याची प्रथा होती. ज्यावेळी आपले मुखवटे रंगवण्याची प्रथा सुरू झाली आणि हे मुखवटे मागे पडले. आज मुखवटे आहेत पण आवश्यक तिथेच वापरले जातात. कालच्या रणमाल्याने आज आपली कुस बदलली आहे हे आजच्या परिस्थितीत त्याच्या जीवंत पणाचे प्रतीक मानावे लागेल. आज रणमाल्यात नवी पिढी नव्या दमाने जुन्या बरोबरच नवे विषय नव्याने लोकांसमोर घेऊन येताना दिसतात.

रणमाले या लोकनाट्यामध्ये म्हालो, धनगर, चोट्टो, भिल्ल, न्हावी, मासळी विकणारी बाई, भिकारी, शेतकरी, गावचा पुजारी, भटजी, गुराखी, म्हातारी, नोकरीला असलेला नवरदेव, कुणबी, तारी कलयकार, गरवणी करणारा अशी अनेक पात्रे येतात. ही पात्रे समाजातील अनेक विशयांवर भाश्य करतात आणि समाजाल्या कृती विकृतींवर भाश्य करून प्रेक्षकांना चिंतन करायला लावतात. रंगमंचावरीर पात्र गेले की जत सुरू होते. ही जत खास करून रामायण किंवा महाभारतील एका विषयावर असते. मग ती राम लक्ष्मणाची जत असेल, चिल्लया बाळाची जत, कणकिची जत अशा अननेक जती लावल्या जातात. रंगमंचावर पात्र आले की जतीला विराम दिला जातो. पात्र गेले की पुन्हा ती जत पुढे चालू अशा रितीने जती म्हटल्या जातात.

घाटमाथ्यावरील सुर्ला सत्तरी गावातून रणमाले घेऊन येणाऱ्या श्री सातेरी केळबाई शांतादुर्गा रणमाले पथकच्या लोककलाकारांनी आज आपल्या रणमाल्यातील पुर्वापार जतींच्या जोडिला नव्या विशयांची जोड देऊन रणमाले लोकनाट्याला प्रतिश्ठा मिळवून दिलेली आहे. गोव्यात येणाऱ्या पर्यटकांचे वागणे तसेच त्यांची जीवन शैली यावरही यांच्या रणमाल्यात पात्र येते. गोव्यात कशा प्रकारे आपल्याला आच्छर्य वाटणार आज गोव्यात गाजत असलेल्या मायनिंगच्या विशयावर जतींची रचना करून ता विशय रणमाल्यातून समाजासमोर मांडून लोकनाट्याच्या जतनात मोठा वाटा उचललेला आहे.

आज समाजात पुर्वीचे विशय काळाच्या पडद्याआड गेले आहेत. आज आम्हाला सतावणारे अनेक विषय समाजात दिवसेन दिवस डोके वर काढत आहेत. हे विशय आज रणमाल्यातले विशय झाले पाहिजेत. हे विशय येताना रणमाल्याची मनोरंजनाची परंपरा तसेच प्रबोधनाची परंपरा जतन आणि संवर्धन होणे काळाची गरज आहे. बदलत्या प्रवाहाबरोबर आज आमचे सगळे विशय आमच्या साहित्यात यायला हवेत. आज आधुनिक जगाच्या साच्यातील आमची जीवन शैली, आमच्या जीवन परंपरा, आमचे जगणे, आमची आजची कृषी संस्कृती, आमची घर संस्कृती तसेच पारंपरिक वेवसाय यांचे चित्रण रणमाल्यातून झाल्यास रणाल्यास आणखीन प्रतिश्ठा मिळेलच पण रणमालें संवर्धनाचे मोठे कार्य आमच्या हातून होईल. आपल्या पुर्वापार चालत आलेल्या रणमाल्यातून

रावणाची ही जत गायली जाते.
रावण गुरू दोगय गेले शिकारेक
चालता बोलात पावले पर्वता दोंगरार
बारा वर्सां तेनी शिकार साद्य केली
भुकेन भुक्याले तानेन तान्याले

आज आपल्या समाजातल्या रावणांवर जर जत जायली गेली आणि रणमाल्यातून सादर जाली तर मला वाटते आपले लोकनाट्या आणखीन हजारो वर्षांपर्यंत जीवंत राहील यात तिळमात्र शंका नाही.

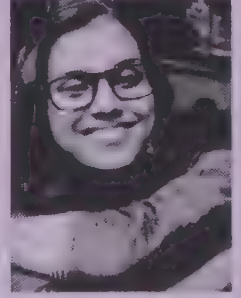
आपल्या घरात, गावात वा गावातील देवळात कोणत्याही कार्याचा आरंभ करण्यापुर्वी अदृश्य शक्तीला आवाहन करण्याची समाजात पुर्वी पून परंपरा आहे. वेग वेगळा समाज या अदृश्य शक्तीची वेग वेगळ्या नावाने प्रार्थना करतो. या अदृश्य शक्तीला प्रार्थना केल्याशिवाय आपल्या कार्याला यश येणार नाही ही भावना रूढ झाल्याने, समाजात प्रार्थनेशिवाय कार्याला आरंभच होत नाही. प्रार्थना झाली म्हणजे कार्य यशस्वी होणारच असा आपला विस्वास असतो. त्या विस्वासाच्या जोरावर आपण आपल्या कार्याला इतके वाहून घेतो, की ते कार्य कोणत्याही अडचणीशिवाय सिध्दिस येते. आपण आपल्यावर ठेवलेला विस्वास हाच त्यातला खरा ईश्वर असतो.

समाजामध्ये मनामध्ये असल्यने प्रथम गणपती, नंतर सरस्पती आणि मग आपल्या कुलदेवीला म्हणजेच कुळाची माया यांना हात जोडूनच रणमाले या लोकनाट्याचा आरंभ वरील जतीने होतो. ■

– तन्वी बांबोळकार
मो.: ९७६४७८०४९७

मांड परत फुलोवया ....

एकवीसाव्या शेंकड्यांतली तरणी पीळगी म्हेरेचेर रावन दोन वट्यां पळयता. एके वटेन तीका दिसता ते आमच्या पुर्वजांनी सुरू केल्लें आनी सांबाळून दवरील्लें गीरेस्त दायज आनी दुसरे वटेन जीवीत वेगान व्हरपी तंत्रज्ञानाचें हायस. ताका दोनीय दीसता, पुण कीद्याक घट धरचे हें ताका समजना. घडये ताकाच लागुन एका काळार फक्त गावांतल्या मांडाचेर जावपी ह्या दायजाचोच एक वांटो, जागोर सारको कला प्रकार आयज गांवची शीम हुपून साता समींदरा पार पावला. वा ताका पावचे पडलां अशें म्हणल्यार अतीताय जावची ना.

एका काळार गच्च भरून वचपी मांड आयज हळू हळू करून रीतें जावंक लागील्यान घडये 'जागोरत्सव' सारके महोत्सव घडोवन हाडून परत एकदा हे मांड आनी ह्या मांडावेली कला फुलांवपाचो एक यत्न. खरें म्हळ्यार लोककला सांबाळून दवरपाक आदीं कसलेंच 'यत्न' करचें पडनासलें. ती 'लोकां' मदीं तांचोच एक भाग जाल्ले वरवी फळटाली. पौश म्हयनो लागलो की बायलो धाला मांडाचेर आपल्यो संवेदना, आपले उत्फर्के उक्ते करतालीं आनी शीगम्या दिसांनी शेतकार भाव आपलो ताण कलेच्या माध्यमांतल्यान उणो करतालो. ह्या परबांनीच मागीर नाच, नाटक, संगीत अशे तरेचे कला प्रकार फुलुंक लागले. कांय काळ तर ती एक कला म्हणुन पळयनासतना नीखटें धार्मिक कार्य म्हणुन लेगीत पळयलां आसपाची शक्यताय आसा. आयज लेगीत धालो, शिगमो, जागोर ह्या परबां फांटल्यान धार्मिक मुल्यां जीती आसात, पुण तेंच सांगाताक ह्या परबांनी सादर जाता ती एक 'कला' म्हणपाचें त्या मांडावेल्या कलाकाराक घेलमलां. म्हणुनुच घडये आयज तो ती सुधारपाच्या यत्नांक लागला. ताचीय तांतुंत चुक ना. ताच्या साद्या पुण मनांतल्यान भायर सरील्ल्या कलेकडेन आयज सर्त करपाक वेवसायीक नाटकां, फीलमां, टी. वी. हांची गर्दीच पडल्या. त्या सगल्या झगमटांमुखार आपल्यालो शेणाचो मांड कमी पडत काय म्हूण आयज तो मांड शीमीट आनी टायल्सांनी रंगता. म्हणुनूच घडये आयज लोककलाकार आपल्या कपड्यांचेर खास लक्ष दीता. तांका चड 'आकर्शक' करता. पुण ह्याच बोवाळांत तो आपलो खरो पींड शेणत वचना मु? दुसऱ्या माध्यमांचे अनुकरण जरी जालें ना तरी तांचो प्रभाव, तांचे अस्तीत्वाचो होलमणी लोककलेक खंय तरी खंय तरी आपल्या खऱ्या ठपा पासुन पयस व्हरता.

लोककला तशी नानपयत जावपी गजाल न्हय. ती बदलत रावता म्हणुन उरल्या. पुण आयज एकवीसाच्या शेंकड्यांत ताच्यांत जायत आशील्ले बदल तीच्या उदरगती खातीर कीतले बरे कीतले वायट ते आनी कोणाक न्हय, तर खुद्द लोककलाकाराक थारावचें पडटलें. ताका सैमाच्या कुशींत, शेणान सारयल्या मांडाचेर आपली कला सादर करपाक चड समाधान मेळटा काय एका वेगळ्याच प्रकाराखातीर तयार केल्या, तंत्रज्ञानाची सगले तरेची वेवस्था आशील्या पुण सौमा पासुन पयस अश्या नाट्यघरांच्या माचयेर सादर करूंक ताका खोस भोगता हें ताणेच थारायला.

लोककला फक्त गांवांनीच उरची असोय हांगां विचार ना. ती चार-चौगा मेरेन पावुकच जाय. तीच्या फांटली सामाजीक, भावनीक, गीन्यानाची मुन्यां पुराय जगांक मेळूंक जाग. पुण तेच बरोबर ती आपल्या '(भेगडी)' न्हय तर 'खऱ्या' रूपान लोकांमेरेन पावूंक जाय. संवसाराचें ज्ञान दीवपी तीजे तें 'रांगडेपण' जाका उणे लेखतालें तेंच लोकांमेरेन पावूंक जाय. तशेंच लोककला ही फक्त पर्यटकांनी वा भायल्यांनी भोगपाची वस्त जायनास्तना पयलीपासुन ती जशी गावांक एकठांय हाडपी, गावांतलें गावपण जागांवपी सीस्टम म्हणुन उरूंकच जाय. घडये लोककलेचे हेंच खाशेलपण तीका हेर माध्यमापरस वेगळे थारयता. तें शेणूंक फावना. आनी ते उरतलें जाल्यार दर वर्सा तेच उमेदीन तेच मांड नव्या उर्बेन फुलचे पडटले. कसलेच जबरदस्तीन न्हय तर हो मांड म्हजो, म्हज्या

गांवचो, ही कला म्हजी ह्या नदरेन आयज म्हेरेर बशील्ल्या तरणाट्याक उठून येवचे पडटलें. म्हेरेच्या दुसऱ्या वटेन आशीले जग सोडूंक मेळना. तेंय जीवीताचो वांटो जाला. पुण पोरण्याचो आनी नव्याचो फावो तसो सुयेळ घाल्यार म्हेरेर कोणाक बसचेच पडचे ना. सरकाराची यंत्रणा, लोककला संशोधक खुप कीतें करतात आनी करतले, पुण आमचें मांड आनी मांडावली कला जर खरेपणी कोण राखुन दवरतलो जाल्यार मांडावेलो कलाकार. तांणे ती राखून दवरना जाल्यार भायल्या यंत्रणांनी केल्यो यत्न शून्य. तेन्ना परत एकदा आमचे मांड फुलोवया, ताची मुळ्यां जागोवया आनी लोककलेचो हो वझरो सदाकाळ खळखळत दवल्या......पीळग्यान पिळग्यो. ■

एकनाथ सुर्या नायक
नाट्य कलाकार

एका रातया धर्म बदलू येता ... पूण संस्कृताय न्हय

नमस्कार, अंदूचो जागरोत्सव विठोबा मारूती देवस्थान आनी कला आनी संस्कृती हांचा जोडपालवान आमच्या नागेशी वाठारात जाता हे आयकून काळजाक उपार खोस भोगली. "जागोर" हें उतर आयकतकच एक वेगळीच उमेद जाता. गोयांत खंयचाय वाठारात आयज जागोर अमूककडे आसा म्हण कळ्ळ्यारच पुरो... हांव थंय पावलोच म्हण समजूपाचे. आमच्या नागेशी जागराक तर हांव दोन संवगा नाचता सूद्धा. त्या भायर रातभर घूमटा वाजोवप हेवूय माका आवडटा. गोंयात जावपी गावडा जागोर ह्या लोकनाट्याविशीं अधीक माहीती जाणून घेवपाचो एक ल्हान सो यत्न करूया.

मुळांत जागोर म्हणचे कितें?

जागोर हो एक सुंदर कलाप्रकार. गोंयच्या निजाचो, गोंयच्या मातयेतलो, आदिकाळासावन गावडा जमातीचे एक दायज, ह्या परंपरेन ह्या समाजाकडेन हो जागर आसा आनी जागर हो ह्या समाजाचो अविभाज्य घटक. जागराचे मुळांत दोन प्रकार आसात. क्रिस्तांव गावड्याचो जागर आनी दुसरो नव हिंदू गावड्याचो जागर. कोंकणे गावडे जे आसात तातूतय जागर जाता. ह्या तिनय स्तरांचेर जागराचे थोडेफार वेगळी पात्रा घेवन हो जागर सपन्न जाता. थोडेजाण अशे म्हणटात की जागोर म्हणजे एक जागरण कशे जातूत देवाची होरावणी येता आनी आपली मनरिजवण जाता. कश्टकरी समाजाचो जागर वर्सभर शेतान रावप, दर्यात रावप आनी वर्सातलो एक दिस आपलो, आपल्या मनरीजवणेचो, आपलो आनंद व्यक्त करपाचो, वर्सभर आपणे जे कीते भोगले ते इतर लोकांक ते कळीत करपाचे.

थोडे जाणकार अशें म्हणटात जागरण करून पळोवप म्हणजे जागर न्हय. जागर हो जागृती उरची, सगळ्या देवांची वर्सभर सगळ्यानी गावाखातीर काम करचे म्हण जागोर जाता. जागर म्हणजे मनशाक जागोवप. मनीस जातीक जाग हाडप. सगळ्याक जागृत करप, अज्ञान पयस करून ताका सूज्ञान करप.

एकवटाचे प्रतीक "जागोर"

सगळ्या आमच्या कला प्रकरात सांस्कृतीक अधीश्टान आसता. एक विधी म्हण ताचे आचरण जाता. जागर हो केवळ कोणाची करमणूक करपाक वा मनोरंजन करपाक मूळातच जायना. ताच्या फाटल्यान एक निच्छीत असो सांस्कृतीक विचार आसा. हांतूतलो एक भाग क्रिस्तांव गावड्याकडेन आसा तो थोड्या वेगळ्या प्रकारचो आसा, पूण चडकरून गोंयच्या नव हिंदू गावड्यांत हो जागर जाता ताचे स्वरूप गांवाच्या सगळ्या शक्तींची जागृताय उरपाक करतात तो जागर. आनी एक वेगळ्या तरेचो जागोर, तांतूत गोयकारांचो आदर्श म्हण लोकांक सांगपाक शकतात. तो जागर म्हणजे शिवोलचो जागर. ह्या जागराक दोनय जमाती, आमी हिंदू आनी क्रिस्तांव जरी आसले तरीकय आमी एकाच कुळांतल्यान आयील्ले. आमी एकाच मातयेतले, एकाच रक्ताचे. एकाच जातीचे असो ताचो एक बरो आनी खरो दिश्टांवो आमका ह्या जागराच्यान पळोवपाक मेळटा. जागराक वर्साचो तो मान, ताका केल्ली ती सांगणी. ती होरावणी. ती करपाखातीर हो जागर घडोवन हाडटात आनी तांतूतल्यो दोनूय जमाती एक बरोबर भागीदारी जावन सामान्य पद्दतीन ते करतात. जाका आमी सांप्रदायीक समभाव म्हणतात.

गावान खंयच्या तरेचे जरी लोक आसले तरीकय सगळ्यांचे बरे जावचे, ही भावना हो जागर करपा फाटल्यान आसा. आनी शिवोलचो जागर अशाखातीर वेगळो. १९ व्या शतकाच्या शेवटाक हो जागर बंद जाल्लो पूण गावचे थळावे लोक सगळे मेळून चर्चसंस्थेकडेन मागले की हो जागर नाजाल्यार आमचेर तरातरांचे संकट येता. त्या खातीर हो जागर करचो आनी १९३६ त हो जागर परत सुरू जालो आनी आयजय तो जागर मोठ्या दबाज्यान जाता.

जागराचे प्रकार:

आमचेकडेन २ ते ३ तऱ्हेचे जागर आसात. ते सुध्दा ऐतीहासीक घडणूकेक लागून जाले. "पेरणी" जागर हो सगळ्यान परनो जागोर. हो जागोर आमच्या लोक परंपरेतल्यान आयला. तांतूत आमका पोरनी रूपडी. तांची बांदावळ, तांचो रंगवण हे पळोवन आमका जूनी नाट्य कला पारंपारीकतेकडेन पळोवपाक मेळटा. आनी हे लोकनाट्य "पेरणी" जमात सादर करताली आनी त्या पेरणी जमाती कडल्यान ह्या सगळ्याची सुरवात जाली. जवळ जवळ पाच हजार वर्सा पयलीची ही पोरनी परंपरा आशील्लो जागोर. ह्या जागरात ज्यो वस्तू वापरतात तीं त्या काळातली लोकांची चलणूक वा घडणूक दाखोवपी असो हो जागर आसा. काळांतरान तांतूत प्रवाह येत गेलो. मागीर तांतूत भागताचो परीणाम ताचेर दिस्ता, पुराण कथांचो परिणाम ताचेर दिसता. व्यापाराचो परीणाम दिसता आनी हे सगळे करता करता आयज फकत ५ कडेन ५ घराण्यांनी हो जागर सांभाळून दवरला.

दुसरो जागोर आसा तो दोन जमातीनी सांभाळून दवरला. आमच्या गोयांत जेन्ना पोर्तूगीज आयले तेन्ना जबरदस्तीन काही जाणांचे धर्मांतर केले. आनी तांतुतलें जे हिंदू लोक मुळातलो आपलो धर्म सोडून क्रिस्तांत जाले तरीय ताणी आपली संस्कृती बदलली ना. अशे म्हणतात एका दिसान एका रातीन धर्म बदलपाक शकता. पूण संस्कृताय न्हय. म्हणूनच आयच ५०० वर्सां उपरांतय आयज जेन्ना आमी लोक गीता आयकतात, हिंदूनी म्हणील्ली- क्रिस्तांव भावानी म्हणील्ली तांतूत आमका ते साम्य दिसता. आयज सुद्दा सास्टीचे काय आमचे गावडेभाव गीता गायतात ती कृष्णाची. ५०० वर्सां जावन गेली पूण ताणी आपली संस्कृताय बदलूना.

आता आमी जो जागर सादर करतात ताका आमी गावडा जागर अशे म्हणतात. मुळांत जागर एकच पूण आंगा वेगळी वेगळी. थोड्यांचो पध्दती आनी प्रसंगूय वेगळो वेगळे काळूय वेगळो, जागर करपाचें स्थानय (मांड) जे आसात ते वेगळे पूण जागर हो एकूच.

मांड:

जागराचो 'मांड' म्हणजे एक अत्यंत पवीत्र जागो. देवाचे अस्तीव ज्या जाग्यार आसा असो हो मांड. मांड हे ऊतर आसा ते मांडावळ ह्या उतरावेल्यान येवक जाय. कारण देवस्पणाची जी मांडावळ आसा ती मांडावेल्यान सुरू जाता. म्हणुनच गावचे सगळे लोक ह्या मांडाक एक पवीत्र असो जागो मानतात. सगळे जागरकार ह्या जाग्याक सामके नतमस्तक जावन वतात. देवाचे अस्तीव, माडांचे अस्तीव थंय आसा अशे मानून दर वसीक हो जागर साजरो जाता.

तशेच शिगमो, धालो हे लोक उत्सव धरुन गोंयच्या खंयच्याय संस्कृतीक कारणाक तांची मांड हे ताचे अधीश्टान आसता. शिगम्याचो मांड आनी धालाचो मांड हांका अत्यंत गरजेचो लोक मानसात स्थान आसा. मांड हो एक ल्हान जागो, थंय काय आसना. पूण थय मांडार सगळो आसता. आमच्या एकूण सगळ्या कला प्रकारांक, आमचें संस्कृतीक जी उर्जा निर्माण करून दिली ते काम आमच्या मांडान केला. आनी अशे तऱ्हेचो मांड ही अतीशय वेगळी अशी सूवात. मांड हो प्रकार फक्त गोयांपूरतोच आसा. गोयांभायर खयंच मांड हो प्रकार तूमका पळोवपाक मेळचो ना.

'मांड हे उतर "मंडल" ह्या संस्कृत शब्दावेल्यान आयला काय 'मंडळ' ह्या शब्दावेल्यान आयला हे पळोवप खूप गरजेचे आसा. मुळावी मांड म्हणजे मांडणी, वर्सांभराचीय जी सगळी मांडणी ज्या जाग्यार जाता तो 'मांड'.

आता काय मांडाचेर रोयण कशी आसता. रोयण आसले कारणान थंय मांडाच्या गुरूचे अस्तीव आसा अशे मानतात. कांय मांडाचेर तुळस बांदल्या, तिसवाडी तालुक्यात मांडार आमका खरीस पळवपाक मेळतात. मूळांत मांडाचेर देवाचे अस्तीव आसप ही भावनाच खरी महत्वाची.

जागरातल्या नाचपी सवंगाविशी

जागोर हिंदू म्हयंन्याप्रमाणे वैशाख किंवा जेष्ठ मेरेन वेगळे वेगळे गावानी जाता. पावसाचे दिस जशे लागी येतात, मिर्गाचे दिस आसता त्या वेळार हो जागर साजरो जाता. जागर सास्टीन, केपे, फोंड्या, तिसवाडी, बार्देज तालूक्यांनी आमका पळोवपाक मेळटा. फोंड्या तालुक्यातले वेलींग, प्रीयोळ, केरी, करमळे, कुर्टी, बांदोडे, मूर्डी, खांडेपार, खेडे, कुंकळे ह्या सारख्या गावानी जागर मोठ्या उमेदीन जाता.

जागराची सुरवात देव देवतांक होरांवणी घालून प्रामुख्यान मांडाच्या गुरूक नमन घालून जागराची सुरवात जाता. ताच्या उपरांत जागराची मांडणी आमच्या जाणट्याल्यानी करून दवरील्ली आसा. कांय घराणी आसात तांका पयलो अधीकार सवगां सादर करपाचो. ती हक्काची सवंगा अशे म्हणतात. आनी ताणीच ती सवंगा मांडार सादर करपाची. पयले नमनाचे संवग. आता प्रत्येक गावान वेगवेगळे तऱ्हेत संवगा सादर करता. कायकडेन गणपती, महादेव काय कडेन रोयणीचो देव जाल्यार कायकडेन लव, एक देवाचे प्रतीक ते. ताच्या उपरांत सगळी सवंगा येतात. दर वर्साक तीच तीच सवंगा पळोवन सुद्धा लोकांक वाज येना. कारण त्या सवंगात तीतलीच ताक आसता. उदा. माळी हे सवंग, निखणदार आनी पार्पती, थोटो, तेंडली, मामा भाचे, मामी, माना, गराशेर ही सवंगा पळोवपाक लोक रातभर जागे रावतात आनी ही सवंगा पळयले बगर आपणे जागर पळयलो अशे लोकाक दिसना.

गावच्या लोकांचा जीणेचें प्रतीबिंब ह्या जागरात येता. थोड्या संवगाचो आसपाव पौराणीक ऐतीहासीक घटणा घडल्यो ताचेर जालो. श्रावण बाळ,दशरथ राजा ही सवंगा पळोवपाक मेळटात. तांतूत आनीक एक पात्र पळोवपाक मेळटा ते "माना" आनी "इरमाव". हे एक क्रिस्तांव धर्म आपणायल्ले चली बरे दिसपी, जाकां लागून प्रेक्षक ताका आकर्षित जाता अशे हे उमेदीचे प्रात्र. आता हे पात्र नाचतना आनी म्हणतना. तातूतलो काय भाग पोर्तूगीज गोयांत येतगच आयलो. ताका लागोन "माना तूवें केस्तांव केला गो मोठें" हे पोर्तुगीज शब्द तांतूत येतात.

आता निखणदार आनी पार्पती ही सवंगा आमका दांडला बांदून दिसतात. निखणदार हो गावचो प्रमूख अधीकारी जाका सगळें गावकरी मानतात. ताका मान दितात. आनी हो निखणदार सगळ्यापरस वेगळो दिसचो म्हण ताका दांडला बांदून तांची उचांय वाडयतात. तसोच पार्पती. हाका गावान जे सगळे चलता ताची जाण आसता, तो गावान सगळी माहीती पसरायता. सांगपाचें म्हळ्यार ताका आमी Tax Collector म्हणू येता. "सांतोन" ह्या झाडाचो उपयोग दांडला करपाक वापरतात. ते तासपाक सोपे आनी वजनान हलके आशील्यान वेगळो तऱ्हेन तासून ताका दांडलाचो आकार दितात. पोंद वाटकुळे आनी अर्ध्यार पाय बांदपाक एक खांप आसता.

मामा भाचो हे सुदंर सवंग, थोडे जाणं तर हें सवंग पळयलें बगर घरा वचत ना. ह्या सवगांत भाचो मामाक सांगता ताचेकडेन जे ज्ञान विद्या आसा ती तू आपल्याक शिकय आनी मामा भाचाक शिकयता. शिकवण घेवन हो भाचो त्या विद्येचो प्रयोग आपल्या मामाचेर करता आनी मामाक मारता. ह्या सवंगावेल्यान असो बोध मेळटा ज्ञान दिवचे पूण ज्ञान कोणाक दिता हाचेय भान दवरचे. ज्ञान दितना अशे मनशाक दिवचे जो मनीस त्या विद्योचो बरो उपयोग करतलो.

निमाणेकडेन एकूच चवथीकडेन गणपती विसर्जनावेळार आमी गाऱ्हाणे घालतात आनी देवाक सांगतात देवा म्हाराजा, तुजी सेवा सगळी उजवे हातीन जावपाक जाय आशील्ली. पूण जरतर चूकोन मागोन तुजी सेवा एखाद्या वेळा दाव्या हातीन जाली जाल्यार सेवा उजव्या हातीन जाल्या अशें मान्य करून घेवचे.तशेच रसीकानो जर हो लेख बरयतना जर कीतेंय वयर सकयल जाला जाल्यार सगळ्यानी माका समजून घेवचे. ■

देव बरें करू...

– श्री. तुळशीदास घोणशीकार

जागोर बानोडेचो

घोणशी हो म्हजो लहानसो पण सैमान भरील्लो गिरेस्त गाव. सभोवतणी मान वयर काडपी दोंगोर, थंडगार कुळगारां, भातं अदीमदी मान हालोवपी माड–माडयो आनी तांच्या मदी वाऱ्यार धोलपी तळे आनी सगळ्यांक पावन करपी सोबीत अशे श्री विठोबा मारुतीचे देवूळ. आमचे गावानं येवचे आसत जाल्यार श्री विठोबा देवाक नमस्कार करूनूचं येवचे पडता अश्या ह्या पावन गावांन म्हाका देवानं जल्माक घालो म्हूण हांव आयुश्य भर देवाच्या रिणांन उरतलो.

खरे सांगपाचे म्हळ्यार जागोर हे आमचे गावचे दायज. एक मोठो उत्सव, मे म्हयन्यात आमच्या गावान सत्यनारायण पूजा जाता. आनी रातचे नाटक दुसऱ्या दिसा रातभर जागोर जाता. जागराक वर्सांनं वर्स तेच वाजप, तिचं सवंगा. तेच वाचप पूण पळोवपाक मात शेकड्यानी लोक येतात आनी हजारानी म्हणल्यार अती जावचे ना. गावचे जाणट्यांचे अशे म्हणे आसा भुता–खेताची बादा गावांन जावची न्ही म्हूण मांडा–गुरूक नमन करून थळावी देवी देवांक आनी देवचाराक प्रसन्न करपाखातीर हो जागोर जाता. आनी ह्या जागराक शेकड्या वर्सांचो इतिहास आसा.

जागोर हे उतर आयकताचं दोबाच्या आनी घुमटांचो आवाज म्हज्या कानार पडता, आनी म्हजी पावलां आपशीचं नाचूंक लागता. खरे सांगपा म्हळ्यार लहान पणासावंन म्हाका नाच, नाटकुलीं करपाची सवय. तशी आता हांव नाटकां बरयता आनी विंगड–विंगड गावानी वचून तांचे प्रयोग सादर करता पुण म्हाका जागरा परस प्रयोग म्हत्वाचे ना. म्हजे गावचे नाव "घोणशी" हे वयर सरता ते म्हत्वाचे. पूण जागोर हो म्हजो खूप आवडीचो. ल्हान आसतना गावचो जागोर पळोवपाक हांव आई सांगताक बसतालो. आनी दुसऱ्या दिसा घरा हांव जागोर करतालो. तेन्ना म्हाका पळोन सगळी हासताली. हांव तांका सांगतालो हांवुय बी एकदिस जागराक नाचतलो.

आनी खऱ्यानीच तो सुखद दिस आयलो जेन्ना म्हज्या काकान नागेश गावडेन आनी शांताराम गावडेन म्हाका जागराक नाचपाक अेक सवंग दिले आनी हांवे ते मन लावंन नाचले. तेन्ना गावचे लोकांनी, सोयऱ्या–धायऱ्यानी म्हजी खूप तोखणाय केली आनी थयच्यानूचं म्हजी जागराक नाचपाची सुरवात जाली.

जेन्ना हांव पंधरा वर्सांचो जालो. तेन्ना जागराक पयलेचं खेप हांव बायल जालो. हांव जागराक बायल जावंन नाचतलो म्हूण घरच्यांचेर सामको ताण पडलेलो. म्हजे कुडेन नाचपाक जायत काय ना जायत ह्या चिंतेन ती आशिल्ली. पुण हांवे जागराक मालोणी सवंग बरे तरेन रंगयले आनी परत ऐकदा गावचे लोकांनी म्हजी तुस्त केली. आनी त्या दिसाच्यान तुळशीदास घोणशीकार जागराक बायल जावंन सवंगा रंगोवपाक लागलो.

जेन्ना हांव वीस वर्सांचो जालो तेन्ना हांव जागराक मालोणी, जानू, दोतोर, तेणली ही सवंगा नाचपाक लागलो. तेणली हे तर म्हजे आवडते सवंग ते हांव मन लांवन नाचता आनी वाजोवपीय म्हाका जाय तशीचं साथ दिली. देखून तुळशीदासाचेर तेंणली नावाचो शिक्कोचं बसलो. सगळे म्हणपाक लागले तुळशीदास घोणशीकार तेणली भेस बरो नाचता हे आयकुन मन सामके खोशी जाले.

पूण म्हाका खरी वळख दिली ती जागरातल्या मामी मावळे भाच्याच्या सवंगातल्या "मामीच्या" सवंगान जागराक तुळशीदास घोणशीकारानं मामीची एक गुडीचं लायली आनी सगळ्याक फामाद जाली बांदोड्या मावळे–भाच्याचे सवंग खूप बरे जाता आनी खास मामी, अशे सगळे म्हणपाक लागले. खरे सांगपा म्हळ्यार म्हजे मामी सवंग पळोवपाक, पेडण्या, काणकोणच्यान म्हजे नाट्य मोगी येतात. आनी आता तर तांची घरचीय येता हे पळोवन जिवाक चड बरे दिसता. बांदोडच्या जागरानं मावळे–भाच्या सारके सवंग खयंच जायना अशे लोक जेन्ना म्हाका सांगपाक लागले तेन्ना खऱ्यानीचं म्हजे गावचे नाव वयर सरले आनी म्हजे नाचाचे सार्पक जाले अशे म्हाका दिसले. सायबा जागोर केन्ना रे बांदोड्या लोकांची ही उमळशीक पळोवन मन सामके तृप्त जाता.

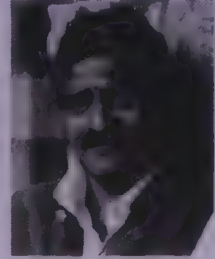
आता हांव जागराक तेणली, काराटी भयण, मामी ही सवंगा नाचता, सगळी सवंगा दोन वरांची पूण मामीचे सवंग तिन वरां नाच्ची पडटा. सगळ्या सवंगांक कापडा वेग–वेगळी न्हेसची पडटा. आनी म्हाका जी न्हेसयता तांका

हांव कसो विसरू? म्हजी भयण रशीका गावणेकार, ताई विलास कुर्टीकार, म्हजो भाव सुभाष गावडे तशेंच म्हजे दोन खास इश्ट दुर्गादास नायक आनी विजयदास नायक आनी आते मिलन आर्लीकार हांचे हांव सदाचं उपकारानं उतरला. तशेचं म्हजे सवंग नाचतना वाजोवपी गोविंद गावडे, तुकाराम कुर्पासकार, सोनू गावडे, गजानन रायकार, प्रसाद गावडे, विशांत गावडे, लक्की गावडे, आनी संतोष गावडे हांच्याय रिणाक रावपाक म्हाका मानवतले.

पयली खुपशेकडेन जागोर जाताले आता थोडेकडेन बंद जाल्यात. आमचो जागोर वर्सांन वर्सं असोचं चालूचं उरूंक दी. जो मेरेन हांव ह्या जगानं आसा तो मेरेन म्हाका जागोर नाचपाक आनी लोकांची मना जिंकपाक मेळू दी अशी देवालागी मागणे मागता आनी सगळ्याक देव बरे करू म्हण्टा. ■

- श्री. जिलू ल. गांवकार
सावर्शे-सत्तरी

रणमालें परंपरा आनी आवाठ

नाटक म्हटलें कांय गोंयकार रोखडोच फुलता. मागीर तें नाटक कोंकणी आसूं वा मराठी. काल्या-जात्रांन जावपी आयच्या नाटकांची पाळां-मुळां आमकां आमच्या लोक नाट्यांनी दिश्टी पडटात. 'कालो', 'जागोर', 'रणमालें', 'ललीत', 'खेळ', 'भरणूल' हीं आमची मुखेल लोकनाट्या गोंयकार वेगवेगळ्या वाठारांत परंपरेन खेळत आयला. तांतूतलें 'जागोर' आनी 'रणमालें' हीं लोकनाट्य एक सार दिसली तरी वेगवेगळे धाटणींतली स्वतंत्र लोक नाट्यां गोंयचे लोकमाचयेची गिरेस्तकाय सिध्द करतात. जागोर खेळपाची परंपरा आमकां गोंयच्या वेगवेगळ्या वाठारांनी पळोवपाक मेळ्टा. पूण 'रणमालें' ह्या लोकनाट्याची परंपरा गोंयात फकत सत्तरी म्हालांतूच पळोवपाक मेळटा.

सत्तरी आनी ताच्या लागशिल्ल्या दोंगरी वाठारांत जेन्ना काले, नाटकां बी जाय नाशिल्लीं. मनोरंजनाची कसलींच साधनां नासली त्या काळा सावन भौसाचे मन रिजवणे खातीर रणमालें हें लोकनाट्य खेळपाची परंपरा सुरू जाल्ली आसूंक जाय. ही परंपरा केन्ना खंय आनी कशी सुरू जाली हाचो सोद लोकवेद अभ्यासकांनी सुरु केला फाटली ३०-४० वर्सां रणमाल्याचेर चर्चा जावक लागल्या तरी ताचे कुळ आनी मूळ हाताक लागना.

न्हयचे मूळ आनी ऋशीचे कूख सोदचें न्हय ही म्हण रणमाल्याक ज्युस्त लागू जाता. 'रणमालें' हें लोकनाट्य खास करुन सत्तरी म्हालांत आनी कर्नाटकातल्या खानापूर आनी महाराष्ट्राच्या आयच्या दोडामार्ग म्हालांच्या दोंगरी वाठारांत शिगम्या दिसांनी आनी संसार पाडव्या दिसा खेळपाची परंपरा आसा. कांय गावांनी लग्न कार्यावेळार तशेंच उत्सवा वेळारूंय खेळपाची परंपरा आसा. पूण रणमालें खेळपाची परंपरा ही शिगम्या दिसांतलीच आसा हें अभ्यासा उपरांत दिसून येता. मुळ विधीतल्यान सुरू जाल्लें रणमालें आज लोकनाट्याच्या रूपांत राष्ट्रीय महोत्सवांनी पावलां.

पुराय संसारांतली सगळी लोकनृत्यां आनी लोकनाट्यां ही विधीकडे संबंधीत आसात. 'विधी' हो देव देवतांचे उपसने आचार एक पध्दत एक तरा थाराविक उत्सवांत कांय विधी हे करूंक जाय. ते केले ना जाल्यार देव देवतांचो प्रकोप जाता आनी भोंसाचेर अरिश्टां संकश्टा येतात. आनी ते विधी केले कांय देव-देवता आनी अदृश्य शक्ती प्रसन्न जावन अरिश्टां पैस जातात. शेतवडी पिकतात, गांवांधाम पिडा बी येयनात अशी धारणां भौसा मदीं पळोंवक मेळ ह्यो विधी पयली लोकां आस्वडी करपाची प्रथा आसली बदलत्या काळांत ह्यो विधी मुखार जांवक लागल्यो तेन्ना विधी करपी आनी करून घेवण्याच्या. हालचालीनं गती आयली, आवेग आयलो आनी नाटकी पणाय आयली या तातुंतल्यानूच फुडे विधी नाट्याचो जल्म जालो. काळांतरान हे विधी भौसामुखार जांवक लागले तेन्ना त्या विधीनी नृत्य, गीत संवाद बी आयले. विधीनाट्याचें हें नवें रूप म्हटल्यारूच लोक नाट्य. तेच कुळींतलें हे 'रणमालें' लोक नाट्य/सह्याद्रिच्या कुसव्यात रावपी लोकांचो पिंड 'कुळवाड्याचो' दोंगर माथ्यार, पालसणांनी आनी मुळसांत शेतां कसोवन तांणी जीण घडयली. सांतेरी, केळबाय, ब्राम्हणी माया, जोगेश्वरी आनी बारा कुळांची देवता भुमका ह्यो ताच्यो आदिशक्ती. तांच्याच बळग्यान आनी आशिर्वादान ह्या वाठारांतल्या झाडां-पेडांक चंवर येता. ती फुलतात फळटात देव देवतांचे कृपेन तांच्या शेतांनी दाणो-गोटो पिकता. गांवच्यो देवता आनी अनुराजा प्रसन्न जावन आपलें घर दाण्या-गोट्यान भरचें हे खातीर हांगाच भौसान विधी सुरू केल्यो. देव-देवतांची स्तुतीगितां रचली तांतूतल्यानच हे भूयेंत धालो, फुगडी सोकारत करवल्यो, घोड्या मोडणी सारकिल्ले लोकनाच. सोकारत जत सारकिल्ले लोकगितां आनी भरणूल, माळेगान, रणमालें हीं लोकनाट्यां रूजली आनी विकसीत जाल्ली.

"रणमालें" लोक नाट्याचे कूख आनी मूळ हांचो सोद घेतना सत्तरी म्हालांत ते संबंधीच्यो दोन-तीन आख्यायिका आयकूं मेळटात. ह्या तीनूय आख्यायिकांचा मूळ विशय एकूच आसा तो म्हळ्यार ह्या वाठारांत मातलेल्या हेब्बर लोकांचो बंदोबस्त करप. हे हब्बर लोक म्हटल्यार हांगचे मुळ शबर वंशीय आदिवाशी आसूंक जाय. ह्या लोकांक होब्बू, मेशे बेरड ह्या नावानूय वळखताले. ह्या आदिवासीक धावंडान घालचे खातीर त्या काळार आयच्या भौसाच्या पुर्वजांनी तांचेर अचकीत धुरी घालून जिवानीशी मारले. तांच्या बायल भुरग्यांक लेगीत सोडलीं नात असो उल्लेख सत्तरीतल्या ह्या आख्यायिकांनी आयकूंक मेळटा. ह्या हेबाडांची याद करून दिवपी एक धोंग करंजोळ गांवच्या रणमाल्यांत पळोंवक मेळटा.

एकादशी एकवाद
दुवादशी पारणे
तुळशीच्या लग्नाक बा ऽऽ
भिल्ल पावले गावांमदी हो
भिल्ल पावले गांवा मदी!
भिल्ल अस्तुरे पिडू लागले हो
भिल्ल अस्तुरे पिडूं लागले

ह्या धोंगातल्यान हेबाड लोक गावांक पिडटाले असो उल्लेख मेळटा. ह्या धोंगात हेबाडांक भिल्ल म्हण संबोधल्यात. ह्या भिल्लांचो बंदोबस्त करचे खातीर सगळ्या गांवकारांनी गावांत एक नाच-गाण्याची कार्यावळ घडोवन हाडली. हे कार्यावळीक हेबाड लोकांक आमंत्रीत करुन ते घाळ आसतना तांचेर हल्लो करून तांका तांच्या भुरग्यां बाळांसयत जिवेशी मारले असो उल्लेख त्या आख्यायिकांनी मेळटा. होब्बूक मारचे खातीर रचिल्ली ती नाच गाण्याची कार्यावळ म्हटल्यारूच आयचे 'रणमालें' असो सुर रणमाल्याच्या अभ्यासकां मदी आयकूंक मेळटा.

सत्तरी वाठारांतले बोलीचे शैलीक लागून 'रणमालें' हे उतर मात्सोसो बदल जावन 'रनमालें' 'रनमालां' 'रणम..' अशा उतरांनी घोळणूकेत आसा. जाल्यार कर्नाटकांतल्यो कणकुंबी पारवड चिखलये ह्या गांवांनी रणमालें ह्या उतरा बदला 'रंगमाला'. आनी पास्टूली आमगांव गवाळी वाठार ह्या लोकनाट्याक 'रंगमाल' अशें म्हण्टात. सत्तरीतल्या सादे आनी सुरल ह्या गावांनीय 'रणमालें'. ह्या उतरा बदला 'रंगमालां' हे उत्तर घोळणुकीत आसा. ह्या सगळ्या रुपा मदलें 'रणमालें' हे उतर प्रमाणीत मानून तें सत्तरी वाठारांत घोळणुकेत आसा.

'रनमालें' ह्या उतराची व्यत्पत्ती मेळना. पूण जाणकारांच्या मताप्रमाण 'रण'ह्या उतरावेल्यान ते घडल आसूंक जाय. गोंयचे लोकवेद अभ्यासक विनायक खेडेकर लोक सरिता ह्या पुस्तकांत रणमाल्या संदर्भात बरयतना सां 'रनमालें' या शब्दाचा अर्थ पहाणे युक्त ठरेल. अनेक लोक एकत्र येवून गडबड गोंधळ घालणे असा रण शब्दांचा अर्थ सत्तरीतल्या ज्या भागात रणमाल्याचे प्रयोग होतात. त्यां भागावर राण्यांचे राज्य होते. त्या भागावर राणे या त्या भागावर 'राणे'या क्षत्रीयाची अधिसत्ता होती. रण हा रान या शब्दावरून आलेला असू शकतो. 'मालें' या शब्दाला अनेक शब्द आहेत. मोठ्या लाकडी दांड्यावर बाजूने वाती पेटविण्यासाठी धातूचा समईचा भाग असतो त्याला 'मालें' हा शब्द आहे. साप अजगर सारखे प्राणी एक ठिकाणी सुस्त बसलेले असतात त्याला 'माले घातले' असा शब्द प्रयोग आहे. फुलमाला ह्या शब्दावरून ही हा शब्द आलेला असू शकतो. ते 'रामाले' म्हणून रणमाले असा एक विचार सांगितला जातो.

फुडे ते अशेंय म्हणटात जाण्ट्या रणमालें कलाकारांकडून ह्या उतराचो अर्थ खबर ना.

म्हादई विशेषांक १९९५ ह्या अंकात प्रकाश पर्येका हांणी अभ्यासपूर्ण लेख बरयला. तांतून ते सावडड्या हांगच्या हेब्बर वाड्याची आख्याईका सांगून बरयतात.

"अशे तरेन सावंतानी 'हब्बूंच' रण मारले. रण ह्या संस्कृत शब्दाचो अर्थ साबार लोकांनी एकठाय येवन केल्ली कृती. 'मालें' हे उतर मारलां, मारलें-माल्लें अश्यातरेन काळांतरान ताचे रूप बदलत गेलें आनी मालें हें अपभ्रंशित रूप घडलें जांव येत".

तात्पर्य 'रणमालें' हें उतर 'रण' आनी 'मालें' ह्या उतरावेल्यान घडलां विनायक खेडेकर हांणी रणमाल्यांतल्या रण चो अर्थ 'राणें' आनी 'रान' ह्या उतराकडे जोडपाचो यत्न केला तो पटना.

'रण'आनी 'माल' ह्या दोनूय उतरांचो अर्थ सोदूंक गेल्यार वेग-वेगळो मेळटा. 'रण' ह्या संस्कृत उतराचो अर्थ एकठांय येवन गडबड घालचे खातीर केल्ली कृती असो जाता.

"मराठी शब्द रत्नाकर" ह्या कोषात आनी बृहत हिंदी मराठी शब्द कोषात 'रण' उतराचो अर्थ युध्द संग्राम लढाई असो दिला जाल्यार त्याच कोषांत 'रण' ह्या उतराचो अर्थ रण असो दिला.

रण - युध्द संग्राम, लढाई

रन - रण

रंग(सं) - नाट्यशाला, रंगमंच, नृत्य, क्रीडा रणभूमी

रंग (फ) - रंग, वर्ण, नाच, गाणे.

असो अर्थ मेळटा.

'मालें' हें उतर मात बृहत हिंदी कोशांत मेळना पूण श्रीपाद रघुनाथ देसाय हांच्या कोंकणी शब्द कोशांत मेळटा. ताचो अर्थ तांणी गुंतो, घैराव, जाळें असो दिला.

'मालें' हे उतर कानडी भाशेंतूय मेळटा ताचो अर्थ रंगयाळ्या फुलांची माळ, रंगयाळ्या फुलांची केल्ली सोलीत रचना असो जाता.

कोंकणीत 'मालें' उतरांचे आनीकूय वाच्यार्थ मेळटात.

१- दिवजांचे मालें **२- सोरपाचें मालें** **३- गांजील मुसांचे मालें**

४- वाळयेचे मालें **५- केसांचे मालें**

हाचे वेल्यान एक गजाल स्पष्ट जाता ती म्हटल्यार सत्तरी आनी ताच्या लागशिल्ल्या दोंगुल्ल्यांनी वसाहत करून रावपी 'हेबर' जमातीक धावडावन मराठ्यांनी हे भूंयर (थळार) गाउंडपण म्हटल्यार गांवकरपण जोडलां. हे हेब्ब म्हळ्यार हे भूयेवेले मुळ शबर वंशीय आद्रीवाशी तांणी ह्या वाठोरांत वसाहती केल्ल्यो हाचे पुरावे सत्तरीत ठाणे, रिवें, डोंगुर्ली ह्या वाठारात 'शब्रादेवी' 'कोळगिरी' 'मंडळ गिरो' ह्या देवतांच्या रूपांत मेळटा ह्यो शबर लोकांच्यो देवता शबर लोकांकूच सत्तरी वाठारांत हेब्बार अशें म्हण्टाले आसूंक जाय. कोंकणी भाशेच्या कांय बोलींनी 'श' ह्या उतरां बदला 'ह' हे उतर घोळणूकीत आसा.

देखीक - कशें-कोहें

अशें - ओहें

हाचे वेल्यान शबर हें उतर हेब्बर अशें घोळणूकेंत आयलें आसूंक जाय.

हेब्बरांचे 'रण' मारतना 'मालें' घालून बशिल्ल्या मराठ्यांनी जी पारंपारिक नृत्याची कार्यावळ रचली तें 'रणमालें' आसूंक जाय. ह्या विचाराक वयर उल्लेख केल्ली आख्याइका आनी उतरांच्या अर्थांचो मेळ घातलो जाल्यार अदिक घटसाण येता. कारण होब्बूक मारचे खातीर विशिश्ट पध्दतीची आखणी करून तांका घाळ दवरून तांचेर घुरी घालपाची केल्ली माण्णी म्हटल्यार एके तरेचे मालेंच कसलीच कल्पना नासतना अचकीत तुमशाडानं माल्यातल्यान भायर सरून हल्लो करचो, मालें घालून बशिल्ल्या सोरपान सावज धरचें तेच तरेन हेब्बरांचेर हल्लो करून मध्यान रातीचेर तांका चाचावन-चाचावन तांचे रण माल्लें. तेखातीर जी कार्यावळ आखिल्ली ती फुडें रणमालें ह्या नावान रूढ जाली. हे बडाचेर जोडिल्ल्या जैताचे उगडास म्हण ती कार्यावळ परंपरेन खेळपाची रीत जाले तेंच हें रणमालें.■

श्रीकांत पांडुरंग गावडे
पिसगाळ – प्रियोळ
नाट्य शिक्षक

MILE STONE

मित्र हो, जागर म्हटंल्याबरोबर गावडा समाजाची आठवण येते. गावडा म्हणजे 'गाव वसवणारे लोक' डोंगराच्या पायत्याशी जिथं पाणी आहे तिथं काबाडकष्ट करून आपली शेती, काजू बागायती तयार केली. निसर्गालाच देव, गुरू मानणारी जमात म्हणजे गावडा समाज शिक्षण नसल्यामुळे त्याच्या फायदा बुध्दीजीवीनी लोकानी घेतला. त्याचा परीणाम आज पर्यंत भोगत आहोत.

अशिक्षित असून निसर्गाकडून मिळालेले शिक्षण आणि अनुभवाचा उपयोग आपल्या जिवनात केला आणि निर्माण केली आगळी वेगळी संस्कृती आणि ती म्हणजे जागोर माझा या जाणकार लोकांना सलाम.

जागर म्हणजे जागरण, जाग, जगवणे, जतन करणे. निसर्गाला जगवण्यासाठी, जागवण्यासाठी त्याचे उपकार फेडण्यासाठी, त्याची आठवण पुढच्या पीढिसाठी तैवत ठेवण्यासाठी वर्षांतून एकदा आम्ही हा उत्सव करतो.

जागर म्हणजे खऱ्याअर्थाने आपल्या अंगातील शिण घालवण्यासाठी. आपल्या कलेची, आपल्या मनात घुस्मठत असलेल्या विचारांना मार्ग मोकळा करून दिलेल एक मोठा रंगमंच.

भारतभूमी ने नाट्यशास्त्र लिहिलं पण कुणाच्या आधारावर मी म्हणतो लोककला आधी कि नाट्यशास्त्र आधी जागर हा या मातीतला पहिला Mile Stone आहे. ही आमची बुनीयाद आहे. ह्यावर आमचा समाज उभा आहे. आमच्या समाजातील शिक्षित लोकांना माझी विनंती आहे कि जागराच महत्व, त्याची परंपरा जाणून घेणाचा प्रयत्न करायला पाहिजे.

हजारो वर्षांपासून हि चालत आलेली परंपरा केव्हा तयार झाली. कशी झाली ही लिखित स्वरुपात कुठही नाही. त्याच आपण जतन करूया. ■

MAND IS THE BEST "SOMUDAI"

John Fernandes
9822169547

"Mand" is a concept which may be alien to the other communities of Goa but is near and dear to the hearts of the Gawdas. Mand is/was one of the best somudai of the Gawdas.

What mand signifies?

Mand is a centrally located open meeting place of a particular ward of the Gawdas where most of the cultural activities such as Dhalo, Fugdi, Intruz, Intrumez, Zagor, etc. where performed. In ancient period Mand acted as a meeting place where important decision pertaining to that ward were taken and were very effective. Mand also acts as a strong bond of social and cultural unity where all Gawdas of that ward, irrespective of their differences, used to gather during festivals and other cultural activities. Cultural activities such as Dhalo, Fugdi, Intruz, Intrumez and Zagor flourished and reached their peak among the Gawdas because of mand. Even the art of mastering the beating of different cultural instruments such as Dholl, Taxem, Kasali, Gumot and Madhali pased from one generation to the other generation among the Gawdas is because of the mand. Mand was a place of frequent meeting and decision - making and was a symbol of a strong bond of unity. The decision taken at the mand were so effective that if any case is taken up at the mand then it had an effective result. For instance, in case of theft, the person who had committed the offence would tell the truth and return the theft article. The mand of the ward used to keep the villagers of a particular ward together. Thus mand is a force of unity for the Gawdas. Activities taking place at the mand.

If one assesses the past of the Gawda community, one realises that Gawdas are basically agriculturists. Most of the agricultural land developed in Goa is probably by the Gawdas, for which other communities may take the credit. The Gawdas used to practice/cultivate agriculture at two places, that is, in the villages where they were settled and in forest area or at other plains they mostly cultivated rice, cultivation of which used to start at end of May or June and was harvested during end of September or early October.

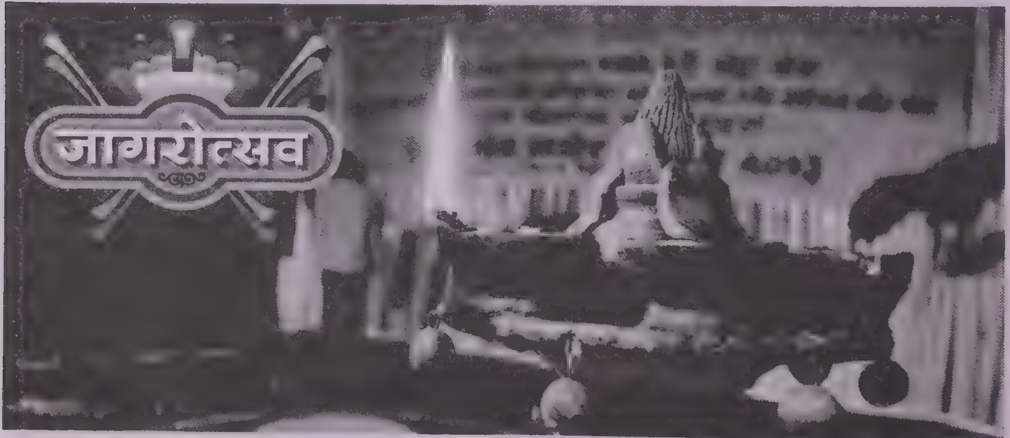
In the forest areas or on the hillocks Gawdas used to practice shifting cultivation which is locally called "Kamat" or "Savod". As per practice shifting cultivation (Cumeri / Kumeri) Gawdas used to cultivate one place for a maximum two to three years, then they used to shift from that place to some other place. The Gawdas at the Savod cultivation used to cultivate crops that required less water such as pakol, nachni, voroi, kulid, ulid, etc., which are also rich in nutrients which are alien to new generation. The Savod cultivation commenced in July while harvesting took place either in November or extended up to end of December. Apart from this, the Gawdas used to cultivate sugarcane for making jaggery. Sugarcane harvesting was basically done in the month of January.

When paddy cultivated in the plains was harvested, the Gawda women-folk gathered at their respective traditional mand and would 'play' cultural dances such as dhalo, fugdi, kannar khell, moraile, etc. The dhalos on the traditional Mand were played for about five, seven or nine days, that is uneven number of days. During the nights of the harvesting season one would hear beautiful Dhalo, Fugdi songs, sung by women folk. Most of the songs sung during the Dhalo festival were based on nature or were inspired by past incidents. Through Dhalo, the Gawdas used to celebrate nature or thank the almighty for the harvest. The women folk used to perform different folk art of Dhalo by holding each other's hand or by standing in a circle which is a symbol of unity. While playing Dhalo the women used to forget their differences.

That once the crop from the shifting cultivation that is from Savod / Kamat was brought to their homes and the harvest of sugarcane plantation was done that is in the month of January, the men folk of the Gawda community would celebrate intruz on their traditional mand basically in the month February or March. The preparations for the Intruz festival began a week in advance. During that week it was customary to hear the beautiful sound of beat of Dholl, Taxe, Kasali, Madali Ghumot. While playing Intruz atlist while singing Choron which is sung to glorifying the almight all the men folf from that ward used to sand in a circle.

Mand has maintained the unity of the ward of the Gawdas for generation together. It has maintained he bond of unity, brotherwood, concern for the community. Now a days the mand which worked for centuries together and played a great ole in unifying wards and village of the Gawda community particularly the Christian Gawdas have been destroyed by those who claim himself to be the champion of humanity to be the champion of years old institution has been destroyed by the selfish, self centered forces in order to destroy the unity and culture of the Gawdas so as to enable them to impose their culture. The future generation will find difficult to believe that mand institution was in existence and was effectively functioning.

Taking into consideration that the mand has maintained the unity of a particular ward, it is preserve the cultural heritage mand is/was one of the best somudai which need to be revive which is the need of the hour. ■

श्री. गोविंद गावडे
बांदोडें-गोंय

लोक परंपरेचें बदलते रूप ...

आज आमी जी लोक उत्सव, लोक परंपरा म्हणटात ती केन्ना खयचें काळान कशी सुरु जाली हे सांगप कोणाकच शक्य जावचे ना पुण जाणे हाचेर अभ्यास केला ताणे फकत एक गजाल सदाच सांगला ती म्हणजे लोककला, लोकपरंपरा तिगुक जाय. कारण हाच्या इतली गिरेस्त दायज म्हणपी लोककला, लोकपरंपरा तिगोवपाक आमी खऱ्यांनीच गंभीर विचार किंवा तशी पावला उभारल्यात? ही परंपरा खंयचे दिकेन वता आनी येणारे काळात ती खंय पावतली आनी आमी खंय उरतले. हाचो सोद घेवपाक हाचे चिंतन जावप गरजेचे आसा.

आदीम काळात शेतकरी, कश्टकरी समाजान आपली खंयची ही काम पुर्ण जातगीर वा शेतीचे भात घरांत पावतगिर उमेद प्रगटपाक सगळे लोक एकटाय येवन वेगवेगळ्या माध्यमानुसार या उत्सावाची सुरवात वेगवेगळ्या काळात उत्सवाची सुरवात घडये जाली जावये, समाज्यान विंगड विंगड घटक आशिल्यान हे उत्सव सादर करपाची तरा वेगळी जावये. तशेच काळ वतावता ताचे बदल ही जावप हे सभाविक. त्या त्या काळाचे स्वरूप ह्या उत्सवात येवपाक लाभले तशेच अशा उत्सवात दरएक मनहाचो सहभाग आशिल्यान हे उत्सव लोक उत्सव नावानी आमका एकच संदेश मेळटा तो म्हणल्यार "एकचाराचो" घडयेक हे उत्सव सुरवात करपाचो हेतुच होच आसत आणि विषेश म्हणजे आदीम काळात सुरू जाले हे चालु आसात. हाची कारणा या उत्सवात दरएक काळ पळयलो जाल्यार या उत्सवात घरातल्या दर एक मनशाचो सहभाग आसतोलो आनी ताका लागुन हाचे जतन एक पिळगे कडल्यान दुसरें पिळगे पर्यंत करीत ही लोक उत्सवाची परंपरा चालु जाली. मनशाक आपली वळख ह्या लोक उत्सवाच्या माध्यमानी जाली म्हण ही आदीम काळातली लोकउत्सव लोकपरंपरा जायत पिळगेन पिळगे ओलांडून सद्या आयज पर्यंत जिवी उरली.

आज आमचे कडेन आशिल्ले लोककला लोकउत्सव अशेच उरलेना ते तिगोवपाक पुर्वज्यांनी अनेक काळात वेगवेगळे पेंगड ही बांदचे पडले अनेक त्रास सोसचे पडले, अनेक जुल्मा सोसुन त्या पलीकडे वचुन त्यानी ही लोककला-लोकउत्सव जिवी दवरलें. हे पालखुपाक जाय जाल्यार गोंयचे इतिहास पाना उखलात हाचे पुरावे गावतले. गोयात कदम, पोर्तुगाल धरून ह्या धा जाणाची राज्यानी गोंयात हजारानी वर्सा राज्य केले या जुल्मी सत्तानी अनेक वेळा समाजाचेर सत्ता गाजयत समाजाक बदलपाचो यत्न केलो, परंपरा बदलपाचो यत्न जालो तरी ही आदीम काळातल्या कष्टकरी, शेतकरी समाजाचे मुख्य उत्सव बदलुक जाय हाचे वयल्यानुच सर्व सामान्य मनशाचे हे उत्सव ताची परंपरा कीतली गिरेस्त आनी बळशाली आसा हे दिसुन येता.

गोयच्या स्वतंत्र्या उपरांत मात हे चित्र बदलतना दीसले. वर्सा वर्सांच्या ही परंपरा बदलतना दिसली. गावच्या माणार देवळाच्या माचेर जावपी उत्सव बदल जायत हे लोककला शहराच्या रस्त्यार येवन नाचतना दिसले तशेच काय मोठ्या लोकांनी आपली वळख दाखोवपाक हे उत्सव हे लोककला आत्मसात करीत आपली परंपरा म्शण दाखयत नामना मिळयली. ही लोककला, आमची परंपरा जगाच्या कोनशा-कोनशानी पावयली, ही खोशेची गजाल पुण ह्याच वेळार कष्टकरी, शेतकरी समाजाचे भुरगें मात आपली वळख विसरत लोक परंपरे कडच्यान नाळ तोडपाक लागल्यात. ही दुःखाची गजाल. पयली शिक्षण नासतना ही जुल्मी परंपरे विरुध्द झुजताना ही आपली लोक उत्सव लोक परंपरा जांट्यांनी तिगयली. पुण आजची शिक्षीत पिळगी जावन ही आपल्याच परंपरेकडेन फाट करपाक लागल्यात.एक वटेन उच्च लोकांनी आपली ओळख म्हण ही परंपरा आपणायली, तर दुसरेवटेन ज्या परंपरेकडेन वर्सा वर्साची नाळ आशिल्ली ती तुटपाक लागल्यात. ही लोक-कला परंपरेची नाळ जर तुटली जाल्यार येणाऱ्या काळात कीते वळख उरतली. ही लोकसंस्कृती परंपरा आमका एकुच संदेश दिता ता म्हणजे "एकचाराचो". ह्याच

उत्सवाकडच्यान आमी पैस वचत जाल्यार आमचो एकचार कसो तिगतलो? आयज पर्यंत लोकउत्सव परंपरा चालु आसात म्हणजे आमचो एकचार जिवो आसा. हो एकचार तिगवोन दवरचो गा तो फोडुन उडोवचो हे चिंतन आमी दर एकल्यात करपाची गरज आसा. आमच्या पुर्वज्यांनी हे उत्सव बेश्टेच चालु दवरलेना ताचे फाटल्यान हे चिंतन आशिल्ले. वेळ ना हेच करीत रावल्यार लोक माका येडो म्हणतले अश्ये ना ना प्रश्न आमच्या मुखार आसात म्हणुन घडयेक हाचे लोक उत्सवाकडेन आमी फाट करपाक लागल्यात. आयज शिक्षित जाल्यात पुण परंपरेची नाळ तोडपाक लागल्यात. लोक उत्सव म्हणजे लोकांचो उत्सव हो सगळ्यांनी एकठाय येवन मनोवपाचो, सगळे जेन्ना एकटाय येतले तेन्नाच हो लोक उत्सव पिळग्यानी पिळगी जीवी उरतलो आनी एकचार हो तिगोवन उरतलो. ■

गोविन्द तुकाराम शिरोडकर
मायाळू, १३२, चिंबल, गवळे-भाट
मो.: ९८२३५०५७१४

"गावडा जागोर" आदिम संस्कृतीचा कळस गोमंतकीय

गोमंतकात ज्यांनी गाव वसवून गावांची वसवणूक केली त्या जमातीना गावडा, कुणबी, वेळिप असे संबोधले जाते. आज या जमाती गोव्याच्या आदिवासी जमाती म्हणून इथल्या कला, संस्कृतीशी जोडलेल्या आदीम जमाती आहेत. जगात प्रसिध्द असलेल्या "प्रोटो-ऑस्ट्राईड" वंशीतील ही एक प्रमुख जमात आहे. मुंडारी भाषा व मुंडारी संस्कृतीशी त्यांचा जवळचा संबंध आहे. गोमंतकाच्या इतिहासात जेवढी राजकीय व सांस्कृतिक स्थितंतरे घडली त्या सर्वांचा गावडा पुरुष साक्षीदार आहे.

गेल्या तीन-चार दशकांचा काळ सोडल्यास गोमंतकात त्यापूर्वी सर्वकाळ या जमातीला अक्षरशत्रू म्हणूनच ओळखले जायचे. शिक्षणात संधी मिळाल्यास त्या ज्ञानाचे आपण सोने करू शकतो हे आज या जमातीने सिध्द करून दाखवले आहे.

या जमातीचा खरा इतिहास पुढे आणण्याचे प्रयत्न फार कमी झालेले आहेत. त्यामुळे इतिहास या जमातीवर सूड उगवित गेला आहे आणि आजही उगावीत आहे. या जमातीला त्यांचे मानाचे पान देण्याचा विसर गोमंतकीय इतिहासकाराना, संशोधकांना पडला आहे. या जमातीच्या अंतरंगाशी, प्रश्नाशी भिडत सत्य शोधण्याचा विसर अनेकांना पडलेला जाणवतो. या जमातीबद्दल या जमतीच्या सांस्कृतिक जाणीव किती प्रगल्भ आहेत याचा शोध कुणी केल्याचे जाणवत नाही. या जमातीबद्दल अक्षर रुपात कागदावर जे उमटवले ते वरवरचे आहे हे आज या जमातीच्या संस्कृतीच्या मुळाशी गेल्यानंतर उमेगते. गोमंतकात गावडा जमातीने "गावडा जागर" नावाचे सांस्कृतिक संचित जन्माला घालून आज शेकडो वर्षे उलटून गेली आणि आजही हा "जागोर" या जमातीला तेवढ्याच आत्मियतेने साद घालीत आहे.

"जागोर" म्हणजे जगनिय्यत्यांच्या आराधनेसाठी संपूर्ण गावडा जमातीने केलेले जागरण. देवदेवताना, पंचमहाभूतांना संतुष्ट करून संपूर्ण मानवजातीचे कल्याण करण्यासाठी केलेली एक विधीवत प्रार्थना आहे. जी या जमातीच्या सांधीक प्रयत्यातून आदिवासीच्या "मांड" या पवित्र जागेत साकार होते. निसर्गाचे आभार प्रकट करण्यासाठी जक्षाच्या पाठीवर अशा प्रकारचा विधीवत कला-संस्कृतीचा आविष्कार क्वचितच पहायला मिळेल. "गावडा जागर" हा स्वतंत्र विधी नाट्यप्रकार असून त्यांच्यावर इतर कोणत्याही लोककला प्रकारचा प्रभाव असलेला जाणवत नाही.

काही इतिहासकार/ संशोधकांनी "जागोर" हा लोकनाट्य प्रकार पोर्तुगीज कालखंडात बाटवलेले ख्रिश्चन गावडे व नवहिंदु गावडे तेवढेच करतात असे लिहून जागराच्या उत्पत्तीचा काल कमी करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केलेला आहे. काहीनी गावड्याचे शुध्दीकरण झाल्यानंतर "जागराला" सुरवात झाली असा चुकीचा जावई शोध लावलेला आहे. त्यांचा हा शोध आक्षेपार्य असून त्यांच्यामते जागराला फक्त ८०-८५ चा इतिहास आहे असा निकर्ष निघतो. हा निकर्ष गावडा जमातीचा जागर या कला प्रकाराचे अवमूल्यान करणारा आहे. व इतिहासीक काळ कमी करणारा आहे.

याचे कराण हेच आहे की जागर हा लोकनाट्य विधीप्रकार गावडा जमातीचो समुह पोर्तुगीजाच्या बाटाबाटीच्या आधीपासून खेळायचे. चिंबल, पाळे-शिरदोन, धुळापी, करमळी, नेवरा या गावातून कोकणे गावडे (न बाटलेले गावडे) अजूनही खेळतात. काही गावांतून नवहिंदू गावडे व कोंकणे गावडे मिळून एकत्रीत गावडा जागराचे

सादरीकरण आजही करतात. अशा वेळी गावडा जागोर फक्त ख्रिश्चन गावडेच खेळतात याला ऐतिहासीक पुरावा तो काय उरलाय?

मनुष्य हा कलेशिवाय जगुच शकत नाही हा निसर्गाचा नियम आहे. मग तो निरक्षर असो किंवा शिक्षित असो. इतिहासातील नोंदी, घटना, अनुभव खुणा, पुढील पिढीसाठी राखून ठेवण्यासाठी शिक्षित व अशिक्षित लोकाचे मार्ग विभिन्न आसतात.

अशिक्षित लोक आपल्या भावना, आपले संचित्त लोककलेच्या मौखिक परंपरेतून अभिव्यक्त करताना दिसतात.

गावडा जागर हा मैखिक परंपरेत मोडणारा अतिप्राचीन गोमंतकाचा लोकनाट्य प्रकार आहे. एप्रिल महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात किंवा मे महिन्यात गोमंतकातील आदिवासी गावडा जमातीचे समुह जागर हा लोकनाट्य प्रकार आदिम कालापासून सादर करीत आले आहेत. या वेळी जमातीची काबाडकष्ट करण्याची कामे उदा. काजूच्या, आंब्याच्या बागायतीची तसेच घरात लागणाऱ्या पावसाळ्यातील पुरुमेताची कामे पूर्ण केलेली असतात.

जागराबद्दल गावडा जमातीच्या मनात अतोनात ओढ आहे. वास्तविकरित्या आदिवासी जमातीच्या अंगात व रक्तात भिनलेल्या कलेला मार्ग मोकळा करण्याचे हे एक उत्तम व्यासपीठ.

जागराच्या सादरीकरणापुर्वी त्या त्या गावातील गावडा जमातीचा जल्मी/बुदवंत जागरासाठी दहाजणाचा भौस बोलावतो व या भौसामध्येच एकमताने. जागरासाठीचा दिवस नक्की केला जातो. हा निर्णय जागराच्या पंधरा दिवस किंवा अधिक दिवस आधी घेतला जातो. पूर्वीच्या काळी काही प्रमुख सवंगे (पात्रे) विशिष्ट कुटुंबातून पारंपारिकपणे खेळली जायची परंतु नंतर ती पध्दत लुप्त झाल्याचे आढळले. जागर हा देवविधी असल्याने काही प्रामुख्याने सुरवातीलाच मांडावर आगमन करणारी पात्रे जल्मीच्या कुटुंबातील वडिल माणूस व तत्सम दुसरा खेळतो. जल्मीच्या घरात कुणी वारला किंवा कुणी बाई प्रसुत झाली तर मांडावरचे सारे विधी जल्मी यांना आपल्या भाच्यामार्फत करून घेण्याची प्रथा आदिवासी गावड्यामध्ये रूढ आहे. पाऊस, वादळ इत्यादी नैसर्गीय आपत्तीमुळे जागर सादर न होऊ शकल्यास जागर वायंगणार म्हणजेच हिवाळ्यात सादर करण्याची प्रथा आहे. परंतु कोणत्याच प्रकारे जागराचे सादरीकरण केल्याशिवाय ठेऊ नये अशी प्रथा होती. नाहीतर, गाव पुरुषाचा गावावर कोप होतो अशी जमातीची भावना आहे.

पूर्वी जागरांत एक कलाकार अनेक सवंगे वठविते असे मात्र आज ती परिस्थिती राहिलेली नाही. आता जागरातील पात्रे कमी होत चालली आहे. काही गावामध्ये जागरातील प्रमुख सवंगे पावणीवर काढली जातात व त्यातून मिळणारा पैसा जागराच्या इतर खर्चासाठी वापरला जातो. 'जागर' हा इथल्या आदिवासी जमातीने आपल्या मौखिक परंपरेतून आपल्या आकलनानुसार तयार केलेला गोमंतकाचा चालता बोलता सर्व अंगानी कलात्मकतेने साकारलेला इतिहास आहे हे आपणास मान्य करावे लागेल. जागराची सुरवात रात्रौ ९.०० ते ९.३० वाजता सुरू होऊन अंदाजे ९० ते १०० पात्रे मांडावर सुर्योदय होईपर्यंत नाचतात म्हणजे या जागरामध्ये आठ ते दहा संपूर्ण नाटकामध्ये मावणारी पात्रे एका रात्रीत सादर केली जातात ही या आदिवासी जमातीची केवढी मोठी किमया व कलात्मकता. परंतु याचें कौतुक का होत नाही हे समजायला मार्ग नाही. या सर्व सवंगाची गाणी आदिवासींनी स्वःता रचलेली आहे.

माझ्या आकलनानुसार गोमंतकीय आदिवासी गावडा जमातीचा पंचमहाभूतांना जागवण्याचा हा दुनियेतील एकमेव लोकनाट्य प्रकार असावा.

"जागर" करण्यामागे लोकांची अशीही भावना आहे की गावचा राखणदार (देवचार) व ग्रामदेवता प्रसन्न होते. व गांवच्या चारही सीमांवर लोकांना बाधा होत नाही.

"जागर" हे गोव्याचे मुळ लोकनाट्य असून त्याच्या प्रेरणेतून बाकीचे नाट्य प्रकार उदयास आले असणार असे काही जाणकार सांगतात. पूर्वी करमणूकीचे काहीच साधन नसल्यामुळे जागोर हा मोठा उत्सव म्हणूनच गावात साजरा व्हायचा.

जागराच्या दहा ते पंधरा दिवस आधी जागराची तालीम मांडावर घेतली जाते. जागराच्या आदल्या दिवशी रंगीत तालीम होते.

अगदी लहान वयातच घुमटाच्या तालावर पदन्यास कसा करावा. बोल कसे म्हणावे याचे शिक्षण जमातीतील बुजुर्ग लोक नवीन कलाकारांना देतात. घुमटावर थाप कशी मारावी. हे शिकवले जाते. आपल्या मुलांला जागरात एक सवंग नाचता येणे म्हणता येणे, ही मुलांच्या आईवडिलांना अभिमानाची गोष्ट असते. जागरात स्त्रीची भूमिका पुरुषच करतात त्यामुळे आपल्या मुलाला स्त्रीवेषात सजावायची मौज हौस कुटुंबातील स्त्रीयांना काही औरच असते. पूर्वीच्या समयी खऱ्याखुऱ्या सोन्याच्या दागिन्यानी मुलाला स्त्रीच्या वेषात सजवले जायचे. आजही सजवले जाते. मुलांचे सोंग पाहायला बाहेर गावचे सगेसोयरे येतात. सोंग चांगले वठले की आईवडिलांच्या आनंदाला सीमा नसते.

जागराची विधीपूर्वक सुरवात करण्यासाठी. ब्राह्मणाची गरज नसते. कोंबडा-बकरीचा बळी नको असतो. जागरापुर्वी मांडावर कुणा व्यक्तीवर अवसर येत नाही फक्त पारंपारीक समई, वाड्यवरील जल्मी ज्याना जागराचो मांडकार म्हणतात तो पेटवतो. व नंतर सर्व लोक त्या ठिकाणी अगरबत्ती देवाला वाहतात. नंतर जागरला नमनाने सुरवात होते.

जागराची भाषा तसेच काही पात्रे गावागावाप्रमाणे विभिन्न असतात परंतु प्रमुख पात्रे मात्र तिच असतात. घुमट वादनाच्या शैलीत गावाप्रमाणे फरक असतो. एखादा कलाकार काही विसरल्यास मांडेली (जे मांडावर घुमट वादन करतात) त्यास सावरतात.

जागराकडे पाहाण्याचा दृष्टीकोन वेगवेगळा असू शकतो- कारण मांडावर अवतरीत होणारी काही पात्रे आपणास अनभिज्ञ असली तरी त्याना ऐतिहासीक संदर्भ आहेत. हे आपण विसरता कामा नये. पुराण, महाभारत, रामायण विश्लेक्षण गावडा जमातीने कशा प्रकारे "कनसिव्हड" करून त्यांची अभिव्यक्ती जागरामध्ये कलात्मक स्वरुपात या आदिवासीच्या पूर्वजांनी कशी परिवर्तीत केली हे अनेकाच्या आकलनाच्या पलिकडचे आहे कारण निरक्षर गावड्यांकडून अशा सृजनशीलतेची अपेक्षा खूप कमी लोकांना असते.

जागरात राजा हरिश्चंद्र, तारामती आणि रोहिदास ही पात्रे शोकांन्त पात्रे म्हणून रंगवण्याची कला गावडा जमातीपाशी होती त्यांच प्रमाणे विश्वामित्र ऋषीनी ज्या प्रकारे त्यांना सतावले ते सारे नाट्यच जागरात उभे केले जाते. ते पात्र क्रोधाचे प्रतीक आहे.

"साईद" या पात्रासाठी गावडा जमातीच्या पूर्वजांनी अतिशय कल्पकतेनी केलेली खालील रचना पाहा.

चिंबला गौरमा तेपला सुवारता
ओ त्यावयर त्येपला सातेरी माया
वसे त्यावयर त्येपला
भूमी माये बोलावू जाऊ
सावळे तुजे आम्ही आले गा
चिंबलकानी माये आयक गान्हाणे
आम्हा पापीयाचे गे
माझे गान्हाणे तुका सांगता
पुतरालागी विणे मागु गे
देवते माये भांगराचे दोळे
फाटी वळन पोळे गे
सातेरी माया देवळात उभी
चाँद सुरया तळी गे
सुरया लोटांगं घेई गे

बाय बांधला पाषाणा
देऊळ बांधिला सासणा
उदक काडित्या बायानो
या देवाचे नाव कायु
सांगा वो, देवाचे नांव रवळनाथ
जोडीला तेणे गावू गा केला आपुले नावं गा.

गराशेर कोयंडा– बालाचो हे पात्र येऊन श्रीकृष्णाच्या लिला खालील प्रमाणे गाण्यामधून सांगतात.

चाल चालता आवू भायर सरता
कोयंड बाल घेऊन आव भायरू सरता
कोंयडो रूप्याचो
बाल सोनियाचे माझे
खेळ मांडिला उंच मळार
पहिले मारिले बाल
गेले उंच गगनी
वसन पडले काय पयसल्या राजा आंगणी
दुसरे मारिले बाल गेले उंच गगनी
वसन पडले यशोदील्या राजा आंगणी ....

त्यानंतर गराशेर लीनाचो म्हणतो
भायल्यान उदेला चाँद सुरया
उजवाड पडला सर्गी संवसारा
लीनाच्या जनेला सकयल
दोनू झाला पिस्तोलाचे फारू
लीना तू वास घेवन पोये
वास घेलेल्यार जाता दुवाये
मावल्यार जाता गो चेंडे ....

शृंगार रक्षाचे प्रतिक असलेले पात्र चांगुली म्हणते........
काशीन नेटली बाईर सरली
केस बांधिला तिणे विणयानी
कपली ठिळोरे केला तिला कुकुंमानी
कपली बांग केला तिला मोतयानी
गळ्या हार सोबला तिच्या पुतड्यांनी
राजू कळसो घेवन आव पाणया जाता
सात गंवडा बरीला माझे हात वळले
नाकाची नथ शेंडला सोयऱ्या सोदीत योगा.

वीर रसामधील मामा-भाचे अशा प्रकारे नाट्य शास्त्रात कथन केलेले सर्व रस प्रकार व तशी पात्रे गावडा जागरात अनुभवास मिळतात.

गोव्यातील ख्रिश्चन समाज खेळ तियात्र हा लोकनाट्य प्रकार सादर करतात. हा प्रकार गावडा जागराचा प्रभाव आहे असे जाणकार मान्य करतात.

पुर्वी सासष्टीत सादर केला जाणारा ख्रिश्चन गावडा जागर व गावडा जागर याच्यात साम्य होते. परंतु पोर्तुगीजाच्या लादलेल्या "इनक्युजिशन" मुळे सासष्टीतील ख्रिश्चन जागराचे स्वरुप बदलत गेले. परंतु वाचकांनी एक सत्य विसरता कामा नये की आज ख्रिश्चन जागोर सादर करणारे कलाकार सुध्दा आदिवासी गावडेच आहेत. त्यांनी आपली परंपरा सोडली नाही.

पूर्वी या जागरातील पात्रे सजवण्यासाठी खास रंगभूषा नव्हती. यासाठी लाल रंगाचे दगड (मातीचे) पाषाणी दगडावर पाण्याच्या सहाय्याने झिजवून किंवा मऊ दगडाची पावडर घेऊन रंग तयार करायचा व त्याचा मेकअप करायचा. मिशीसाठी कोळशाचा पावडर करून त्यात थोडे पाणी घालून नंतर तो काळा रंग झाल्यावर त्यात कापूस घालून काळा झाल्यावर मिशाना उपयोग करायचा. मक्क्यापासून पावडर करून ती चेहऱ्यावर लावायची. जाफरानी झाडांच्या फळाचा लाल भडक रंग करुन तो कपाळाला लांब टीका उटी लावण्यासाठी वापरत. जाफरानीचे फळ हे कापसीणीच्या बोणाप्रमाणे असते. वस्त्रे करण्यासाठी सुपारीच्या झाडाच्या सफेद रंगाच्या (पोय) चा उपयोग करीत. साबण म्हणून रीटे तसेच चुन्नाच्या झाडाची पाने पाण्यात घालून त्यापासून येणारा फेस वापरत असे. अशा वेळी आगकाडी नव्हती तर कुपादर दगड एकमेकावर घासून येणाऱ्या आगीच्या ठिणगीने नारळाच्या काश्याला आग लावत असे. असे जाणकाराकडून ऐकावयास मिळाले. यावरुन "गावडा जागर" हा विधीवत लोकनाट्य प्रकार कोणा काळापासून सुरू झाला असेल याची कल्पना येते.

जागरात प्रत्येक पात्र हे सुरवातीस आपले संवाद गद्यरुपात सांगून झाल्यानंतर नंतर ते मांडेलीच्या साथीने घुमटाच्या तालावर पद्य रूपात सादर केले जाते.

प्रत्येक मांडावर नमन घालण्याची पध्दत वेगवेगळी आढळून येते. काही मांडावर प्रथम श्रीगणेशाला काही मांडावर धर्तरी मातेला तर काही मांडावर मांडाच्या गुरूला नमन घातले जाते.

करमळी गावात आदी नमन देवा ग बाप्पा सांतेवत्ता पाळे शिरदोन नमन करूगा देवा गणपती व दुसरे नमन (जेजूक) जेजूच्या जीवनाची आख्यायिका सांगतात हा प्रकार पोर्तुगीजाच्या बाटाबाटी नंतर सुरू झाला.

'देवचार' ही इथल्या आदिवासी जमातीच्या मनातील निसर्गातील शक्ती आहे. जिथे देवाचे आचार, वास्तव्य गावडा जमातीच्या अनुभूतीला आज ती जागा देवाची देवचाराची. जागा म्हणून त्या ठिकाणाला झाडापेडाला पुजण्याची, नवस करण्याची प्रथा इथल्या आदीवासीमध्ये प्रचलित आहे. गावाच्या साऱ्या सीमेचे रक्षण ही देवचार शक्तीच करते अशी या जमातीची श्रध्दा आहे. जागराच्या दिवशी या देवचार शक्तीला संतुष्ट करण्यासाठी पानविडा, केळे, विडी ठेवण्याची प्रथा अजून चालू आहे.

प्रत्येक गावामध्ये जागरातील प्रमुख पात्रे म्हणजेच साईद, माळी, माळोन, धन्ने, पयलो घराशेर, निकंडार, पारपोती, म्हार, म्हारीण, तेंडलेचो दादलो, बाईल, मावळे भाचे, विस्तुदान्त, सिरगीन, सिरगीनचो घराशेर, खापरी, पाखले, शाबुले भुराटे, अंबाबाई सादर केली जातात. या व्यक्तिरिक्त प्रत्येक गावांमध्ये अनेक पात्रे सादर केली जातात.

थोडक्यात या गोमंतकात गावडा जमातीतील लोकांनी जे पाहिले. अनुभवले, निरीक्षण केले तो सर्व इतिहास, त्या व्यक्तीरेखा त्यांनी जागराच्या माध्यमातून आपल्या मांडाच्या गुरू समोर आपल्या विधीच्या दिवशी मांडावर सादर करण्याची परंपरा राखून ठेवली आहे. काही गावांमध्ये आता शिक्षित युवकांना जागरात सोंग वठवणे शरमेची बाब वाटते. त्यामुळे फक्त भोगावळ म्हणून "जागर" केला जातो.

जागराच्या जाणकारांच्या मतानुसार सुमारे पन्नास वर्षापूर्वी, चिंबल, करमळी, पाळे शिरदोन, धुळापी, फोंडा महालात सादर होणाऱ्या जागरात. सुमारे वीस ते पंचवीस घराशेर तुरमटी घेऊन वेगवेगळ्या राजा–महाराजाच्या रुपात मांडावर नाचायचे. त्यांच्या गाण्यातील भाषा प्राकृत, मुंडारी अशी वेगवेगळी असायची. ते घराशेर आज मांडावर खेळल्याचे दिसत नाही अशी वयस्क जागरकारांची खंत आहे. आज मोजकेच घराशेर मांडावर सादर केले जातात.

आज अनेक लोककला महोत्सवामध्ये गावडा जागोर म्हणून पाच किंवा सहा पात्रे रंगमंचावर खेळवली जातात. फक्त ती पात्रे म्हणजेच संपुर्ण 'जागोर' आहे असा समज कोणी करून घेऊ नये.

जागरात जे पुर्वी होते आणि आज जे हरवलं आहे. त्याचे संकलन करून एक परिपुर्ण गावडा जागोर, सगळ्यांच्या सामुहिक प्रयत्नाने मांडावर पुन्हा सादर झाला पाहिजे. काही युवक त्यासाठी प्रयत्न करीत आहे त्यांना सर्वांना सहकार्य केले पाहिजे.

गोव्यातील गावडा जागोर श्री. कांता गावडे व त्यांच्या लोककला पथकांने सातासमुद्रा पलिकडे नेला. श्रीमती आमेलिया डायस या आदिवासी महिलेने आपल्या गावडा समाजाचें कुणबी नृत्य, मुसळ नृत्य आपल्या कलापथकाद्वारे युरोप देशात नेऊन गोव्याचे व पर्यायाने भारताचे नाव उज्वल केले आहे.

आज मोठ्या अभिमानाने लिहावेसे वाटते की श्री. कांता गावडे, श्रीमती आमेलिया डायस, महेश गावडे, सुरेश गावडे, दिनेश गावडे, इत्यादी लोककलाकाराचा कलापथकाशिवाय गोव्यातील लोककलेला पर्याय नाही. आणि हा पर्याय गावडा जमातीतील युवकांनी तयार करायची आज वेळ आली आहे.

आज पेरणी जागर हा प्रकार लुप्त होताना दिसत आहे. "गावडा जागराची" स्थिती तशी होऊ नये याचे भान गावडा जमातीने व शासनाने घेतले पाहिजे. यासाठी गावडा जागराच्या संवर्धनासाठी आवश्यक त्या योजना राबविणे शासनाचे कर्तव्य आहे. आज गोव्याच्या लोककला महोत्सवामध्ये ८० टक्के कलाकार हे आदीवासी गावडेच असतात. आणि हेच लोक कला व संस्कृतीचे संवर्धन करताना दिसतात.

गावडा जमातीची जास्त लोककला पथके आहेत म्हणून गोमंतकातील ग्राम पातळीवरील लोककला अबाधित आहे यांचा निकर्ष कोणी काढू नये. 'जागोर' लोकनाट्य परंपरेचे संवर्धन करण्यासाठी गावातील "मांडासाठी" शासनाने भरीव मदत करून युवक वर्गाला प्रशिक्षित करणे गरजेचे आहे.

लोककलेच्या संर्वधनासाठी लोककला रंगमेळची स्थापना शासनाकडून होणे काळाची गरज आहे. रंगमेळमार्फत गावागावात लोककलेचे सादरीकरण झाले पाहिजे. आज उत्सवी रंगभूमीला गोमंतकात उतरती कळा लागली आहे. त्या रंगभूमीची जागा लोककलाच्या सादरीकरणातून भरून काढता येते. शासनाने काही गाव "लोककला ग्राम" म्हणून विकसीत करुन व दत्तक घेऊन या कलाकारांना व्यवसायिक दर्जा देऊन पर्यटकाना आकर्षित केले पाहिजे. परंतु या कलाकारांना पर्यटनासाठी कार्यक्रम सादर करताना आपल्या विधीवत मांडावरील सादरीकरणाचा विसर पडता कामा नये. तसे केल्याने कलाकार काही दिवस पैसा कमावेल परंतु आपली परंपरा ते हरवून बसतील.

शेवटी जागोर संबंधी लिहिण्यासारखे खूप आहे. जागराची सांगता करताना मांडावर पेटवलेली समई घेऊन सर्वजण जल्मीच्या/मांडकाराच्या घरी जाताना वाटेत म्हणतात ...

आब्या तुजे पान रे आबोट

गोखाया भुरग्यांनी केला रोबोट असे म्हणत जागराची समाप्ती होते.

"मानवतेच्या संरक्षणासाठी व निसर्गाला हसविण्यासाठी आम्ही या धतरीवर जागराचा उत्सव साजरा करीत राहुया."

श्री विठोबा मारूति देवस्थान दहाजण समाज

जागोर लोक-कलाकार सत्कारमुर्ती

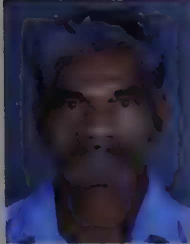

श्री. बाबुराय ज. कुर्पासकर

श्री. बाळकृष्ण म. धोणशीकर

श्री. बाबुसो पं. गावडे

श्री. मोनु व्यं. गावडे

श्री. सुभा सुर्या गावडे

श्री. हरी लाडू गावडे

श्री. वसंत रामा गावडे

श्री. तुळशीदास के. धोणशीकर

श्री. निळु कृष्णा कामत

श्री. गोपाळ सा. गावडे

DIRECTORATE OF PANCHAYATS GOVERNMENT OF GOA

3rd floor, Junta House, Panaji Goa. 403 001

Email: dir-panc.goa@nic.in **Website:** panchayatsgoa.gov.in **Phone:** 2222586 **Fax:** 2222863

The Directorate of Panchayats oversees the entire administration of the village panchayats and the Zilla Panchayats in the State of Goa and provides financial assistance to the Panchayati Raj Institutions (PRIs) for strengthening their administration through the following schemes:-

DEENDAYAL INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT SCHEME
The infrastructure development project upto Rs.1.00 crore to be undertaken in every Village Panchayat area.

AWARDS TO BEST PERFORMING PANCHAYAT
The best performing Panchayats are awarded prizes on the Panchayat Raj Divas.

GRANT-IN-AID FOR INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT
The Zilla Panchayats and the weaker Village Panchayats are sanctioned grants annually for creation and development of rural infrastructure.

TRAINING AND CAPACITY BUILDING
Regular training and capacity building programmes are conducted for the members and officials of the PRIs under this scheme.

GRANTS-IN-AID FOR STAFF SALARIES
All weaker Panchayats and the Zilla Panchayts are released grants annually for payment of salaries to their staff.

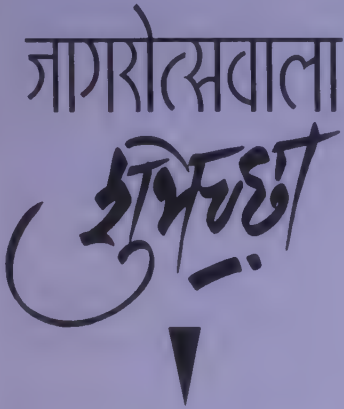
MATCHING GRANTS
In order to encourage maximum tax collection by Panchayats, matching grants in proportion to the tax collected, is released to the Panchayats annually.

GRANTS FOR MEMBERS SALARIES
The Zilla Panchayats and all Village Panchayats are released grants annually, for payment of salaries to their members.

RURAL GARBAGE DISPOSAL SCHEME
The Village Panchayats are provided all financial assistance for safe and hygienic disposal of garbage under this scheme.

RAJIV AAWAS YOJANA
Under this scheme assistance is provided for construction or repair of houses to the rural families having an annual income of less than Rs. 1 lakh

ASSISTANCE TO THE PANCHAYATS FOR DISPOSAL OF PLASTIC GARBAGE
Financial Assistance is given to the Village Panchayats for collection of the plastic garbage from the households on door-to door basis and through collection drives in their areas.

WELL WISHER

KARMALE, KERI, PONDA-GOA

जागरोत्सवाला

शुभेच्छा

महालक्ष्मी हॉटेल व जनरल स्टोअर्स

प्रो. गुरुदास अंनत नाईक

महालक्ष्मी, बांदोडा, फोंडा–गोवा

फोनं:९९२३३५७८९९

YESHLEELA CULTURAL ASSOCIATION

Reg No. 219/goa/2006

SPECIALIST IN GOAN FOLK DANCES

Mob: 9823556731,

Priol, Zariwada, Marol-Goa

VARDAMBIKA SELF HELP GROUP.

Reg.No. 570/Goa/2014

Priol, Zariwada, Marol-Goa

DAYANAND URBAN CO-OPERATIVE CREDIT SOCIETY LTD.

Ponda- Goa. Ph.: 2313147

GOVERNMENT OF GOA

DIRECTORATE OF SPORTS & YOUTH AFFAIRS

CAMPAL, PANAJI-GOA.

DEVELOP YOUR PERSONALITY ACHIEVE EXCELLENCE THROUGH PARTICIPATION IN THE SPORTS AND YOUTH RELATED PROGRAMMES OF THE DIRECTORATE OF SPORTS & YOUTH AFFAIRS .....

AVAIL OF THE FOLLOWING FACILITIES/ SCHEMES

- Conduct of Primary /Middle /Secondary and Higher Secondary Schools/Sports Festivals.
- Conduct of Primary /Middle /Secondary and Higher Secondary Schools/Sports Festivals.
- Development of Playground at School, Village Panchayat Level and Taluka Level.
- Conduct of Refresher Courses for Physical Education Teachers/Coaches, etc.
- Supply of Sports Equipments to Government and Non-Government Schools.
- Promotion of Yoga Education.
- Establishment of maintenance of Vyayamshalas (Gymnasia).
- Celebration of days of State and National importance.
- Conduct of Civil Services Sports for Government employees.
- Release of Grants to the Sports Authority of Goa.
- Conferring of State Sports Awards.
- Grant to Non-Government Secondary Schools and Colleges, for development of Playgrounds/ Multipurpose Halls.
- Establishments of Sports Hostels.
- Promotion of National Cadet Corps (N.C.C.) at School, Higher Secondary and Colleges.
- Promotion of National Service Schemes (N.S.S.) at School, Higher Secondary and Colleges.
- Promotion of Junior Red Cross at School Level and Youth Red Cross at Higher Secondary Level Education.
- Promotion of Scouts and Guides activities at Secondary School Level
- Promotion of Youth Welfare Programmes for Students and Non-Students.
- Celebration of National Youth Week.
- Establishment of Camp Sites for promotion of Youth Activities.
- Promotion of adventure activities for Youth.
- Establishment of Youth Hostels.
- Conferring of State Youth Awards.
- Recommendations for National Youth Awards.
- Conduct of Youth Festivals at District and State Level.
- Inter State Exchange of Youth Scheme.

Issued by :

DIRECTORATE OF SPORTS & YOUTH AFFAIRS,

Campal, Panaji-Goa.

श्री विठोबा मारूति देवस्थान
दहाजण समाज

मंडपाचे भूमिपूजन करताना ग्रामस्थ

जागरोत्सवाचे प्रवेशद्वार

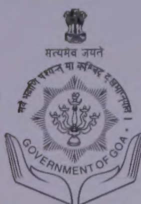
जागोर

महोत्सवाच्या सर्वांना शुभेच्छा

जागरोत्सव

DEPARTMENT OF AGRICULTURE

GOVERNMENT OF GOA

NEW TREND FOR PADDY CULTIVATION ADOPT SYSTEM, OF RICE INTENSIFICATION (SRI) METHOD

Practice these simple techniques:

- Use 8-12 days Old Single Seedling per hill.
- Shallow planting at 25 x 25 CM spacing.
- Frequent weeding by using manual or power operated weeders.
- Avoid continuous flooding.
- Add maximum organic material to soil.

SRI GIVES HIGHER YIELDS OF 35-50% OR MORE SUITABLE FOR MOST RABI PADDY AREAS

For more detailed guidance
Contact nearest: The Zonal Agricultural Officer of your taluka

Released by:

DEPARTMENT OF AGRICULTURE
GOVERNMENT OF GOA
Krishi Bhavan, Tonca, Caranzalem, Goa.
Ph. 0832-2465443 **Fax: 0832-2465441**
E-mail:dir-agri.goa@nic.in

GOVERNMENT ENVISAGES
MAKE IN INDIA, MAKE GOA

Delivering citizen centric & people friendly initiatives of the Government at your door step

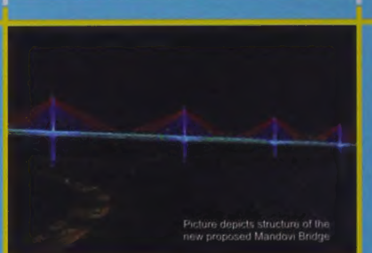
Fulfilling Promises Driving Growth

- Reduction in petrol Prices by Rs. 11/- per liter with the abolition of vat.
- Allowance of Rs. 1000/- per month under Griha Aadhaar Scheme to housewives to offset inflation.
- Increase in the financial assistance from Rs. 1000/- to 3500/- per month to differently abled persons.
- Rs. 1 lakh to every girl child upon attaining the age of 18 years under ladli Laxmi Scheme to Supportmarriage, education and other expenses.
- Abolition of House Tax for BPL families.
- Revised Cyber Age Scheme providing laptops to students of STD XI and Tablets for school students.
- Organisation of Krishirath Scheme in every taluka.
- Modification of Kamdhenu Scheme to boost dairy farming.
- Measures initiated for providing 24X7 water supply.
- Enhancement in the Kala Sanman pension to old artists and state culture awardees to Rs. 2500/- and Rs. 3200/-

Issued by:
Department of Information and Publicity
Government of Goa

Working towards a Secular & Prosperous Goa